

Tomasz Ciesielski
Instytut Historii
Uniwersytetu Opolskiego

ARCHIWUM KSIĘCIA LUDWIKA GRUNA HESSEN- -HOMBURGA JAKO ŹRÓDŁO DO DZIEJÓW POLSKIEJ WOJNY SUKCESYJNEJ W LATACH 1734–1735

Słowa kluczowe: armia rosyjska | Rzeczpospolita Obojga Narodów | polska wojna sukcesyjna | Ludwik Gruno książę Hessen-Homburg | Muzeum Artylerii, Wojsk Inżynierskich i Łączności | archiwa i biblioteki Petersburga

Tomasz Ciesielski: dr hab. nauk humanistycznych w zakresie historii, profesor Uniwersytetu Opolskiego, pracownik Instytutu Historii Uniwersytetu Opolskiego. Autor 4 monografii oraz ok. 120 artykułów naukowych. Zagadnienia badawcze: dzieje wojskowości polskiej i europejskiej w końcu XVII w. i w XVIII w., tzw. kwestia wschodnia w XVIII w., polonica i materiały do dziejów Rzeczypospolitej w archiwach i bibliotekach europejskich (ze szczególnym uwzględnieniem Rosji i Ukrainy), Polacy nad Morzem Czarnym od k. XVIII w. do pocz. XX w.; Polacy w Petersburgu w XVIII w.

Archiwa i biblioteki Sankt Petersburga od dawna stanowią przedmiot zainteresowania polskich badaczy z obszaru nauk humanistycznych, zwłaszcza historyków, historyków sztuki i językoznawców zajmujących się dziejami Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Ich zasoby na pozór są dość dobrze rozpoznane, gdyż już w 1910 r. ukazał się drukiem pierwszy przewodnik po znajdujących się w nich polonicach. Jego autorem był Józef Korzeniowski, który odbył do Sankt Petersburga dwie podróże naukowe – w latach 1896–1897 i 1907. W swojej pracy omówił 454 rękopisy z Cesarskiej Biblioteki Publicznej oraz 46 przechowywanych w nieistniejących dzisiaj bibliotekach Sztabu Generalnego i Rzymskokatolickiej Akademii Duchownej¹. Edward Chwalewik w opublikowanej w 1916 r. pracy *Zbiory polskie...* skupił się przede wszystkim na zbiorach Cesarskiej Biblioteki Publicznej, ale obok niej wymienił też 15 innych instytucji – archiwów, bi-

¹ J. Korzeniowski, *Zapiski z rękopisów Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu i innych bibliotek petersburskich. Sprawozdanie z podróży naukowych odbytych w 1891–1892 i 1907 r.*, Kraków 1910 [*Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce*, t. 11], s. XLI, 407.

bliotek i muzeów z Ermitażem na czele – w których znajdowały się rękopisy proveniencji polskiej, jak też odnoszące się do dziejów Rzeczypospolitej Obojga Narodów².

Losy poloniców znajdujących się w większości instytucji – zwłaszcza tych, które w okresie rewolucji i pod nową władzą bolszewicką uległy likwidacji – nie jest bliżej znany. W przypadku zbiorów biblioteki Cesarskiej, przemianowanej po połączeniu z bibliotekami „literatury wszechświatowej” i „z Pałacu Uryckiego” na Rosyjską Bibliotekę Publiczną w Leningradzie, część poloniców powróciło do Polski w okresie międzywojennym w ramach akcji rewindykacyjnej przewidzianej traktatem ryskim. Jej przebieg oraz wykaz i wartość badawczą przywiezionych rękopisów pokrótce omówili Edward Chwalewik³, Kazimierz Tyszkowski⁴ i Piotr Bańkowski⁵. Znaczenie tych publikacji wzrosło po październiku 1944 r., gdy zdecydowana większość rewindykatów petersburskich uległa zniszczeniu. W 2013 r. ukazał się *Inwentarz rękopisów Biblioteki Załuskich w Cesarskiej Bibliotece Publicznej* powstały w oparciu o spis przywiezionych w 1796 r. do Petersburga 8567 jednostek rękopiśmiennych, w którym uwzględniono zarówno te bezpowrotnie utracone, jak i zachowane do dzisiaj w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie i Rosyjskiej Bibliotece Publicznej (w przypadku tej ostatniej wraz z sygnaturami bibliotecznymi nadanymi w latach czterdziestych XIX w. i używanymi do dzisiaj)⁶. W Rosyjskiej Bibliotece Publicznej (Российская Национальная Библиотека) najcenniejsze dla badaczy dziejów politycznych, społecznych, kulturalnych czy wyznaniowych Rzeczypospolitej Obojga Narodów rękopisy znajdują się w zespołach nr 957 Собрание польских рукописей (210 jednostek), 958 Собрание разноязычных рукописей (spora część spośród 495 rękopisów) czy w tak chętnie wykorzystywanych przez

² E. Chwalewik, *Zbiory polskie, archiwa, biblioteki, gabinety, galerje, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie*, Warszawa 1916, s. 109–129.

³ Tegoż, *Losy zbiorów polskich w Rosyjskiej Bibliotece Publicznej w Leningradzie*, Warszawa 1926, s. 33–43.

⁴ K. Tyszkowski, *Rewindykowane rękopisy Biblioteki Publicznej w Petersburgu jako materiał badań historycznych*, [w:] *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925*, t. 2: *Protokoły*, Lwów 1927, s. 230–236.

⁵ P. Bańkowski, *Ze studiów nad rękopisami byłej Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu*, Kraków 1937; tegoż, *Rękopisy rewindykowane przez Polskę z ZSRR na podstawie traktatu ryskiego i ich dotychczasowe opracowania*, Warszawa 1937.

⁶ *The Inventory of Manuscripts from the Żaluski Library in the Imperial Public Library*, oprac. O.N. Bleskina, N.A. Elagina, K. Kosarzecki, S. Szyller, Warszawa 2013.

lituanistów tzw. autografach Dubrawskiego, czyli w opisie 2 zespołu 971 Дубровский П. П. Собрание⁷.

Drugą instytucją znajdującą się w centrum zainteresowania historyków za sprawą rękopisów z doby staropolskiej jest archiwum petersburskiego Instytutu Historii Rosyjskiej Akademii Nauk (Санкт-Петербургский Институт Истории Российской Академии). Znajdujące się w nim polonica nie doczekały się dotąd opracowania przewodnikowego, ale obecnie są przedmiotem intensywnej kwerendy ukierunkowanej na ich digitalizację i udostępnienie, prowadzonej przez zespół kierowany przez dr. Wojciecha Walczaka⁸. Za najważniejsze dla badaczy zajmujących się dobą staropolską należy uznać zespoły: nr 11 – spuścizna po Ostrogskich Zasławskich; nr 12 – spuścizna po Małachowskich; kolekcje 29 i 31, zatytułowane: *Akta i pisma*, z oryginalnymi dokumentami władców Rzeczypospolitej z XVII–XVIII w.; nr 52 – kolekcja i archiwum biskupa Pawła – Prokopieja Dobrochotowa; a także zawierający interesujący materiał źródłowy dotyczący pobytu wojsk rosyjskich na ziemiach polskich i litewskich w drugiej dekadzie XVIII w. (okres wielkiej wojny północnej) zespół 83 – akta wojskowe feldmarszałka księcia Aleksandra Mienszykowa (zawierające też materiały związane z działalnością innych wysokich rangą dowódców carskich, np. feldmarszałka hr. Borysa Szeremietiewa) – Походная канцелярия кн. А.Д. Меншыкова⁹.

Materiał źródłowy, który można zakwalifikować jako szeroko rozumiane polonica, znaleźć można w Bibliotece Rosyjskiej Akademii Nauk (Библиотека Академии наук Санкт-Петербург) oraz w posiadającej znacznie skromniejsze zbiory bibliotece Sankt-Petersburskiego Państwowego Muzeum Sztuki Teatralnej i Muzycznej (Санкт-Петербургский государственный музей театрального и музыкального искусства). W tej ostatniej znajduje się zespół akt rodzinno-majątkowych z XVIII w. i XIX w. Pałackich Raców, szlachty z województwa trockiego, odziedziczony następnie przez związanych z powiatem słonimskim Niewachowiczów, rodzeństwo Aleksandra i Emilię. Ta ostatnia poślubiła oficera armii carskiej Eliasza Miecznikowa.

⁷ Российская Национальная Библиотека, Санкт Петербург – katalog oddziału rękopisów: <http://www.nlr.ru/manuscripts/fondy/poisk-fondov>, [28.10.2016].

⁸ Program finansowany z grantu II edycji programu NPRH *Kolekcja archiwaliów Polska z Instytutu Historii Rosyjskiej Akademii Nauk w Sankt Petersburgu – opisanie, digitalizacja i udostępnianie*.

⁹ Санкт-Петербургский Институт Истории Российской Академии Наук, Архив. W Internecie dostępny jest tylko wykaz zespołów tzw. sekcji rosyjskiej: http://www.spbiiran.nw.ru/wp-content/uploads/2013/10/Список_фондов_по_Русской_секции_.pdf [28 maja 2016 r.].

Do małżonków należała nieruchomości w Warszawie na rogu ulic Chmielnej i Widok. Ostatnie zachowane dokumenty dotyczące małżeństwa Mieczników nie pozwalają ustalić, w jaki sposób do zbiorów biblioteki teatralnej trafiło to archiwum rodzinno-majątkowe – niewielkie, ale cenne badawczo, choćby za sprawą potwierdzenia posiadania majątności Żyzna, wystawionego przez Mikołaja Radziwiłła Mikołajowi Skindernowi w 1575 r., czy powstałego ok. połowy XVIII w. memoriału Józefa Raca, stanowiącego cenny przyczynek do dziejów słabo zbadanych oddziałów skarbowych Wielkiego Księstwa Litewskiego¹⁰.

Nie można wykluczyć, że rękopisy w petersburskiej Bibliotece Teatralnej to pozostałość bogatych zbiorów Centralnej Biblioteki Dyrekcji Teatrów Cesarskich (Biblioteki Dyrekcji Teatrów Rządowych), o której Chwalewik napisał, że *posiada mnóstwo rzeczy w Polsce skonfiskowanych*¹¹. Inwentaryzując przed pierwszą wojną światową zbiory archiwalne i biblioteczne w Sankt Petersburgu przydatne w badaniach nad dziejami Rzeczypospolitej, Chwalewik nie dopatrywał się takich w Muzeum Artylerii w Petersburgu. Napisał o nim jedynie, że *posiada liczne polskie armaty, brzeszczoty, chorągwie, szable i szpady z XVIII i XVIII w.*¹² Zapewne nie zostały mu udostępnione zbiory archiwalno-biblioteczne albo też po wstępnym zapoznaniu się z nimi uznał, że nie należy spodziewać się w nich źródeł polskiej proveniencji, zwłaszcza że dopiero w latach dwudziestych i trzydziestych XX w. Muzeum Artylerii przejęło ze zlikwidowanych organów władzy wojskowej Imperium Rosyjskiego materiały dotyczące stacjonowania i służby na ziemiach polskich w XIX w. i na początku XX w. oddziałów armii rosyjskiej (artylerii oraz służb inżynierskich i łączności), a także służby w niej poborowych z Królestwa Polskiego i guberni zachodnich. W archiwum Muzeum Artylerii, Wojsk Inżynierskich i Łączności (Военно-историческом музее артиллерии, инженерных войск и войск связи) – tak obecnie brzmi nazwa tej instytucji muzealnej – znajdują się jednak i starsze materiały źródłowe, przydatne w badaniach nad wojnami w XVIII w. Chodzi przede wszystkim o spuścizny archiwalne po kolejnych XVIII-wiecznych dowódcach artylerii

¹⁰ Księcia Mikołaja Radziwiłła konfirmacja Żyznej dla Mikołaja Skinderna, 14 czerwca 1575 r.; Memoriał na Krzywdzie Jmci Pana Józefa Raca Kapitana, Санкт-Петербургский государственный музей театрального и музыкального искусства. Библиотека, rękopisy, zespół nieopracowany.

¹¹ E. Chwalewik, *Zbiory polskie...*, s. 113.

¹² Tamże, s. 128.

rosyjskiej – generałach-feldcejmajstrach i naczelnikach Głównej Kancelarii Artyleryjskiej, w latach 1729–1730 i po 1743 r. zwanej Główną Kancelarią Artylerii i Fortyfikacji. Zebrane one zostały w zespole nr 2, zatytułowanym *Канцелярия главна артиллерии и фортификаций 1701–1796 гг.*, czyli *Główna kancelaria artylerii i fortyfikacji, lata 1701–1796*, do którego sporadycznie sięgają nawet rosyjscy badacze zajmujący się historią wojskowości. Na większą skalę została wykorzystana jedynie spuścizna po dowódcy artylerii rosyjskiej w latach 1704–1726 Jakobie Jamesie Bruce'ie – część jego korespondencji z innymi dowódcami rosyjskimi opublikowali L. Makowska i S. Efimov, ten ostatni jest też autorem prac o karierze wojskowej Bruce'a¹³.

Wiedzę o spuściznie archiwalnej innego XVIII-wiecznego generała-feldcejmajstra, Ludwika Gruna landgrafa von Hessen-Homburga, a konkretnie o jego kancelarii polowej (походная канцелярия) z lat 1732–1736, do obiegu naukowego wprowadziła przed kilku laty I. Woznenska¹⁴. Dokonała ona wstępnego uporządkowania tej spuścizny, co sprawiło, że jest ona dostępna dla badaczy, choć – niestety – wciąż na ograniczoną skalę. Ponadto badaczka scharakteryzowała jej zasób – pokrótce, ale wystarczająco, aby zainteresowani mogli się zorientować, że znajdują tam cenny materiał źródłowy do badań nad dziejami polskiej wojny sukcesyjnej i procesu pacyfika-

¹³ *Архив генерал-фельдцейхмейстера Якова Вилимович Брюса*, publ. подг. С.В. Ефимов и Л.К. Маковска, t. 1: *Письма Я.В. Брюса (1704–1705 гг.)*, Санкт-Петербург 2004; t. 2: *Письма Я.В. Брюса (1706 г.)*, Санкт-Петербург 2005; t. 3: *Письма Я.В. Брюса (1707 г.)*, Санкт-Петербург 2006; t. 4: *Письма Я.В. Брюса (1708 г.)*, Санкт-Петербург 2008; S. Efimov, *Генерал-фельдцейхмейстер Яков Брюс: потомок шотландских королей во главе российской артиллерии (материалы к биографии)*, [w:] *W służbie obcych monarchów i państw. Mechanizmy karier obcokrajowców w armiach oraz administracji państwowej*, red. T. Ciesielski, Warszawa 2015, s. 95–130. Wspomnieć należy też o pracy doktorskiej Jurija Manojlenko: Ю.Е. Манойленко, *Русская артиллерия в первой трети XVIII века диссертация ... кандидата исторических наук*, Санкт-Петербург 2010, autoreferat: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/459582.html> [30 kwietnia 2016 r.].

¹⁴ И.А. Вознесенская, *Архив принца Людвиг Гессен-Гомбургского*, [w:] *Война и оружие. Новые исследования и материалы. Международная научно-практическая конференция. 12–14 мая 2010 г.*, cz. 1, ред. С.В. Ефимов, Санкт-Петербург 2010, s. 141–144; tejże, *Архив ландграфа Людвиг Гессен-Гомбургского как источник по истории военной элиты 1730-х гг.*, [w:] *Правящие элиты и дворянство России во время и после Петровских реформ (1682–1750)*, ред. Н. Петрухинцев, Л. Эррен, Москва 2013, s. 213–224; tejże, *Цифирная азбука 1732 г. данная Людвигу Гессен Гомбургскому в Персидский поход*, [w:] *Война и оружие. Новые исследования и материалы Труды Четвертой Международной научно-практической конференции 15–17 мая 2013 года*, cz. 1, ред. С.В. Ефимов, Санкт-Петербург 2013, s. 380–383.

cji państwa polsko-litewskiego w latach 1735–1736. Część tych dokumentów autor niniejszego studium oraz Adam Wołoszyn wykorzystali w artykułach poświęconych udziałowi Hessen-Homburga w rosyjskiej interwencji w Rzeczypospolitej w okresie od kwietnia 1734 do wiosny 1736 r.¹⁵ Książę odegrał w tych wydarzeniach ważną rolę. Choć w momencie znalezienia się na ziemiach polskich dopiero rozpoczął 30. rok życia, to imperatorowa Anna i Kolegium Wojenne powierzyli mu dowództwo nad jednym z korpusów interwencyjnych. Zawdzięczał to nie tyle dotychczasowym dokonaniom wojennym, co pochodzeniu z rodu landgrafowskiego oraz zasługom oddanym Rosji i jej władczyni.

Książę Ludwik Johann Wilhelm Gruno von Hessen-Homburg urodził się 15 stycznia 1705 r. w Bad Homburg vor der Höhe. Był młodszym synem landgraфа Fryderyka III Jakuba (1673–1746), który jako syn Luizy Elżbiety Kettler (1646–1690, córki księcia Kurlandii Jakuba) zgłaszał pretensje do dziedziczenia tronu kurlandzkiego. Jedynym jednak efektem jego starań podjętych w 1717 r. na dworze petersburskim było zaproszenie przez Piotra I młodszych synów landgraфа do podjęcia służby na dworze i w armii rosyjskiej. Fryderyk III Jakub skorzystał z tej oferty i w styczniu 1723 r. posłał do Rosji Ludwika Gruna oraz Johanna Karla. W przypadku pierwszego z nich związane z tym było zakończenie edukacji uniwersyteckiej podjętej w kwietniu 1722 r. w heskim Gießen.

W pierwszych latach pobytu w Rosji Ludwik pozostawał w cieniu młodszego brata – Piotrowi I bardziej przypadł do gustu Johann Karl, którego wybrał na męża swojej córki Elżbiety. Do małżeństwa nie doszło, gdyż po śmierci Piotra I nie spieszyła się z nim pozostająca pod przemożnym wpływem Aleksandra Mienszykowa Katarzyna I, a następnie 10 maja 1728 r. Johann Karl książę Hessen-Homburg, dowodzący wtedy garnizonem w Fellin (Estonia, obecnie Viljandi), zmarł na ospę.

Ludwik rozpoczął w tym czasie karierę wojskową – Piotr I przyjął go do armii rosyjskiej, i to od razu w stopniu pułkownika pułku narewskiego

¹⁵ Т. Цесельски, *Участие генерал-фельдцейхмейстера Людвиг Гессен-Гомбургского в военных действиях на территории Польши в 1734–1736 годах*, [w:] *Война и оружие. Новые исследования и материалы. Труды Пятой Международной научно-практической конференции*, cz. 4, ред. С.В. Ефимов, Санкт-Петербург 2014, s. 333–350; А. Волошин, *Диаприуш путешествия принца Людвиг фон Гессен-Гомбургского 1735–1736 годов как источник для исследования общественной жизни и менталитета военной элиты*, [w:] *Война и оружие. Новые исследования и материалы. Труды Седмой Международной научно-практической конференции*, cz. 2, ред. С.В. Ефимов, Санкт-Петербург 2016, s. 75–92.

piechoty ze starszeństwem liczonym od 9 listopada 1723 r. Wiązało się z tym wysokie wynagrodzenie, na które książę w pierwszych latach przynajmniej częściowo „zapracowywał”, pełniąc od stycznia 1724 r. służbę w garnizonie Rewala (choć nie tyle wojskową, co towarzyską, niezwykle aktywnie uczestnicząc w życiu miejscowej elity). W kwietniu 1727 r. wraz z pułkiem przeszedł do Rygi, a w grudniu 1727 r. awansował na generała-majora. W niektórych publikacjach podaje się, że powierzono mu obowiązki komendanta wojskowego Rygi, ale nie wydaje się to prawdopodobne choćby ze względu na odbytą przez księcia Hessen-Homburga na początku 1728 r. podróż do Gdańska na spotkanie z Ferdynandem Kettlerem¹⁶.

W trakcie służby w Inflantach Ludwik nawiązał przyjazne stosunki z księżną wdową Kurlandii i Semigalii Anną Iwanowną, która po śmierci Piotra II – decyzją Najwyższej Tajnej Rady – została w lutym 1730 r. nową władczynią Rosji. Wkrótce po objęciu przez nią tronu nastąpiła przebudowa rosyjskiego establishmentu polityczno-wojskowego. Skorzystał na niej książę Hessen-Homburg. W grudniu 1730 r. został on radcą Kolegium Wojskowego, generał lejtnantem, pierwszym majorem gwardii pułku preobrażeńskiego, a także zwierzchnikiem kompanii bombardierskiej i „laboratorium pirotechnicznego”, co sprawiło, że znalazł się wysoko w hierarchii dowódczej artylerii rosyjskiej¹⁷. Zadbął przy tym o utrwalenie swojej pozycji w armii, intrygując przeciwko innym wysokim rangom dowódcom – D. Bantysz-Kamieński uważał, że to właśnie za sprawą donosu księcia 23 grudnia 1731 r. aresztowany został feldmarszałek Wasilij Dołgoruki, który w więzieniu spędził ponad 10 lat¹⁸.

¹⁶ Dzieciństwo i początki kariery księcia w Rosji opracowane na podstawie: А.Г. Бринкер, *Принц Гессен-Гомбургский в России*, „Исторический Вестник” 1893, т. 52, кн. 4, с. 169–172; Н.П. Чулков, *Гессен-Гомбургский, принц Людвиг-Груно-Вильгельм*, [w:] *Русский биографический словарь*, т. 5, Москва 1916, с. 149; А. Половцов, *Людвиг Груно Вильгельм Гессенгомбургский*, [w:] *Сборник биографий кавалергардов*, т. 1: 1724–1762, Санкт-Петербург 1901, с. 222; И.А. Вознесенская, *Архив ландграфа Людвига Гессен-Гомбургского как источник...*, с. 214–215; А. Волошин, *Диариуш путешествия...*, с. 77–78.

¹⁷ А.Г. Бринкер, *Принц Гессен-Гомбургский...*, с. 72; Н.П. Чулков, *Гессен-Гомбургский, принц Людвиг...*, с. 149; А. Половцов, *Людвиг...*, с. 220–222; E. Amburger, *Ludwig Gruno prinze von Hessen-Homburg*, [w:] *Neue Deutsche Biographie*, т. 15, Berlin 1987, с. 394; И.В. Кырукин, *Эпоха „дворянских бунтов”: Очерки политической истории послепетровской России, 1725–1762 гг.*, Рязань 2003, с. 236, 240; И.А. Вознесенская, *Архив ландграфа Людвига Гессен-Гомбургского как источник...*, с. 215; А. Волошин, *Диариуш путешествия...*, с. 78.

¹⁸ Д.Н. Бантыш-Каменский, *9-й генерал-фельдмаршал князь Василий Владимирович Долгорукий*, [w:] *Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов. В 4-х частях. Репринтное воспроизведение издания 1840 года*, Москва 1991, <http://mili->

W maju 1732 r. Ludwik został komendantem garnizonu petersburskiego. Wkrótce jednak opuścił stolicę imperium, gdyż w sierpniu 1732 r. powierzone mu zostało dowodzenie wojskami rosyjskimi operującymi w prowincjach nadkaspjskich i na Kaukazie. Komendę nad nimi realnie sprawował zaledwie przez nieco ponad pół roku, gdyż dopiero w kwietniu 1733 r. dotarł przez Astrachań do twierdzy Święty Krzyż. Zdołał jednak w tym czasie odnieść sukces militarny: 11 (22) czerwca 1733 r. stoczył zwycięską potyczkę z oddziałami tatarskimi, które przez terytoria kontrolowane przez Rosjan podążały z Krymu na odsiecz Bagdadowi oblężonemu przez wojska Nadir chana¹⁹.

Odwołany z Kaukazu w grudniu 1733 r. książę Hessen-Homburg szybko powrócił do stolicy Rosji. Na początku 1734 r. awansował na kolejny honorowy gwardyjski stopień oficerski – majora leibgardii pułku izmailowskiego, a w lutym został odznaczony orderami Świętego Andrzeja Apostoła Pierwszego Powołania i Świętego Aleksandra Newskiego²⁰. Zbiegło się to z powierzeniem mu dowództwa nad operującym z kierunku ukraińskiego korpusem uczestniczącym w rosyjskiej interwencji zbrojnej w interesie Fryderyka Augusta II Wettina w Rzeczypospolitej. Książę Hessen-Homburg zastąpił dotychczasowego dowódcę korpusu, generała porucznika księcia Aleksieja Szachowskiego, który w związku ze śmiercią hetmana wojska zaporoskiego Daniły Apostoła (28 stycznia 1734 r.) został odwołany na Ukrainę rosyjską z zadaniem utworzenia komisji administrującej Kozaczyzną.

Ludwik stawiał się w obozie pod Zinkowem 24 kwietnia 1734 r. i następnego dnia zlustrował podległe sobie oddziały, oficjalnie przejmując komendę od generała majora Jamesa Keitha²¹. W ciągu następnych ośmiu miesięcy, nie forsując tempa działań wojennych, książę zrealizował postawione przed jego korpusem zadania: wyparcie wojsk popierających Stanisława Leszczyń-

tera.lib.ru/bio/bantysh-kamensky/09.html [25 kwietnia 2016 r.]; И.А. Вознесенская, *Архив ландграфа Людвига Гессен-Гомбургского как источник...*, s. 215.

¹⁹ Д.Н. Бантыш-Каменский, 13-й Генераль-Фельдмаршалъ Лудовикъ-Вильгельмъ, Принцъ Гессенъ-Гомбургский, [w:] *Биографии российских генералиссимусов...*, <http://militera.lib.ru/bio/bantysh-kamensky/16.html> [20 kwietnia 2016 r.]; А. Половцов, *Людвиг...*, s. 222–223; Н.П. Чулков, *Гессенъ-Гомбургский, принцъ Людвигъ...*, s. 149–150.

²⁰ Д.Н. Бантыш-Каменский, *Списки кавалерам российских императорских орденов Св. Андрея Первозванного, Св. Екатерины, Св. Александра Невского и Св. Анны с учреждения до установления в 1797 году орденового капитула*, опр. П.А. Дружинин, Москва 2005, s. 74 i 124; А. Волошин, *Диариум путешествия...*, s. 78.

²¹ [J.A. Keith], *A fragment of a memoir of Field-Marshal James Keith, written by himself, 1714–1734*, ed. T. Constable, Edinburgh 1847, s. 56; Т. Цесельски, *Участие генерал-фельдцейхмейстера...*, s. 337–338.

skiego, przejście kontroli i spacyfikowanie Ukrainy, Wołynia, Podola i Rusi. W trakcie dwóch operacji ofensywnych (zimowo-wiosenna zakończyła się na dobrą sprawę 19 kwietnia, a więc przed przybyciem księcia; rozstrzygnięła ją zwycięska dla Rosjan bitwa pod Sawińcami i Sołobkowicami, która przesądziła o losach Kijowszczyzny, Braclawszczyzny, wschodniego Wołynia i Podola²²) podkomendni Hessen-Homburga zajęli zachodnią część województwa wołyńskiego i wschodnią część województwa ruskiego z Tarnopolem i ważnymi twierdzami w Brodach i Zbarażu (czerwiec) oraz miastami Łuck, Równe, Ostroń, Beresteczko, Żłoczów i Sokal (wrzesień–listopad). W trakcie kolejnej operacji rozpoczętej w okresie katolickich świąt Bożego Narodzenia 1734 r. korpus Hessen-Homburga zajął Żółkiew (27 grudnia) i Lwów (30 grudnia), a w styczniu 1735 r. Medykę i Przemyśl, w znacznym stopniu przyczyniając się do wyeliminowania z wojny głównego zgrupowania regularnej armii polskiej dowodzonego przez regimentarza generalnego wojsk koronnych Józefa Potockiego²³. Wraz z podpisaniem przez tego ostatniego zawieszenia broni 29 stycznia 1735 r. – które po siedmiu tygodniach, 20 marca, zostało przekształcone w układ uznający Augusta III za prawowitego władcę Rzeczypospolitej – zakończył się na dobrą sprawę bojowy udział korpusu Hessen-Homburga w interwencji zbrojnej. Wchodzące w jego skład pułki w następnych miesiącach zabezpieczały porządek i spokój w południowo-wschodnich województwach Rzeczypospolitej, a poważniejszy problem sprawiło im jedynie zgrupowanie wojsk polsko-litewskich dowodzonych przez Antoniego Eperiaszego, które zimą–wiosną 1735 r. przedarło się z Wołynia przez Pokucie na Podole. Zostało ono jednak na początku czerwca 1735 r. rozbite przez Rosjan nad Dniestrem w okolicach Brahy, co zbiegło się w czasie ze złożeniem przez komendanta i garnizon Kamieńca Podolskiego przysięgi wierności Augustowi III, do którego doszło 1 czerwca²⁴.

²² T. Ciesielski, *Agresja rosyjska na Polskę 1733–1735. Walki na Ukrainie, Podolu i Wołyniu*, [w:] *Trudne sąsiedztwo. Studia z dziejów stosunków polsko-rosyjsko-ukraińskich w XVI–XX wieku*, red. A. Szczepaniak, Toruń 2007, s. 115.

²³ Tamże, s. 116–123; T. Цесельски, *Участие генерал-фельдцейхмейстера...*, s. 340–343; A. Lisek, *Obóz stanisławowski w województwie ruskim w okresie bezkrólewia i wojny o tron polski w latach 1733–1736*, Kraków 2014, s. 100–102.

²⁴ T. Ciesielski, *Agresja rosyjska...*, s. 124–125; T. Цесельски, *Участие генерал-фельдцейхмейстера...*, s. 343–344; A. Lisek, *Rola Kamieńca Podolskiego dla obozu stanisławowskiego w województwie podolskim w latach 1733–1736*, „Rocznik Przemyski” 2005, z. 4: „Historia”, s. 25; A. Perłakowski, *Nad granicą z Portą Osmańską. Twierdza kamieniecka w latach 1733–*

Dla księcia Hessen-Homburga nie oznaczało to jednak końca udziału w interwencji zbrojnej w Rzeczypospolitej, gdyż po wyjeździe Burkharda Christopha von Münnicha przejął on w sierpniu 1735 r. komendę nad całością sił rosyjskich operujących na terenie Polski i Litwy. Sprawował ją przez trzy miesiące, wzorowo wywiązując się z postawionych przed nim zadań. Nawiązał poprawne, a często wręcz przyjacielskie stosunki z magnaterią i szlachtą polską, która zaczęła w nim postrzegać nie dowódcę wojsk interwencyjnych, a sojuszników, pomagających w przywróceniu ładu i porządku w państwie. Książę nadzorował też ostatnią poważniejszą akcję zbrojną z udziałem wojsk rosyjskich, która doprowadziła do zlikwidowania punktu oporu zwolenników Stanisława Leszczyńskiego w Puszczy Kurpiowskiej w październiku–listopadzie 1735 r. Oddział podległy Hessen-Homburgowi wykonywał również inne istotne zadanie, jakim było zabezpieczenie logistyczne dla posłanego w czerwcu 1735 r. nad Ren z pomocą dla cesarza Karola VI rosyjskiego korpusu dowodzonego przez generała an-chefa (od 11 lutego 1736 r. feldmarszałka) Piotra Lacy. Na terenie cesarstwa korpus ten przebywał 11 miesięcy, aby od maja do sierpnia 1736 r. przez ziemie polskie powrócić do Rosji. Wraz z nim terytorium Rzeczypospolitej opuściły ostatnie oddziały rosyjskie, kończąc tym samym rozpoczętą w sierpniu 1733 r. interwencję zbrojną²⁵.

Książę Hessen-Homburg wyjechał z Polski wcześniej. Pod koniec listopada 1735 r. został przyjęty na pożegnalnej audiencji przez Augusta III, złożył wizyty ministrom polskim i saskim oraz ambasadorowi rosyjskiemu, a 30 listopada zdał komendę generał-majorowi Rudolfowi A. Bismarckowi i wyjechał z Warszawy²⁶. Po ponad trzymiesięcznej podróży przez Lublin, Lwów, Beresteczko, Ostróg, Cudnów i Białą Cerkiew, na początku marca 1736 r., Hessen-Homburg dotarł do Kijowa²⁷. Pozostał następnie na

1735, [w:] *Rzeczpospolita między okcydentalizmem a orientalizacją. Przestrzeń konfliktów*, red. F. Wolański, R. Kołodziej, Toruń 2009, s. 126–127.

²⁵ Т. Цесельски, *Участие генерал-фельдцейхмейстера...*, s. 345–346; T. Ciesielski, *Irlandczyk na służbie carskiej. Piotr Lacy – feldmarszałek i generał-gubernator Inflant*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 3, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2012, s. 244–245; A. Волошин, *Диариум путешественника...*, s. 83–85.

²⁶ *Diariusz Michała Kazimierza Radziwiłła*, Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Radziwiłłów, dz. VI, 80a, s. 752; „Gazety Polskie” 1735, nr 73; *Kawalerowie i statuty Orderu Orła Białego 1705–2008*, red. M. Męclewska, Warszawa 2008, s. 163; A. Волошин, *Диариум путешественника...*, s. 85.

²⁷ Военно-исторический музей артиллерии, инженерных войск и войск связи (dalej: ВИМАИВиВС), ф. 2, оп. ШГФ, д. 540, к. 68–77v.; Б.Х. Миних, *Всеподданнейшие донесения*

Ukrainie – kwaterował w Łubniach, przygotowując się do kampanii wojennej przeciwko Turkom, ale już w nowej roli naczelnego dowódcy artylerii rosyjskiej. Formalnie był nim od marca 1735 r., gdy został generałem-feldcejmajstrem (генерал-фельдцейхмейстер – generał-feldzeugmeister) i zwierzchnikiem Głównej Kancelarii Artylerii sprawującej zarząd nad całą artylerią w cesarstwie.

Książę Hessen-Homburg wziął udział w dwóch kampaniach wojny rosyjsko-tureckiej 1736–1739: krymskiej (1736) i oczakowskiej (1737). W ich trakcie wszedł z głównodowodzącym wojskami rosyjskimi feldmarszałkiem B.Ch. von Münnichem w ostry konflikt, którego podłoża należy dopatrywać się w sporach kompetencyjnych związanych z rozdzieleniem pomiędzy nich obowiązków zwierzchników artylerii (Hessen-Homburg) i fortyfikacji (Münnich), jak też w samym sposobie dowodzenia armią rosyjską w trakcie kampanii 1736 r. Za sprawą skargi wyższych oficerów, której jednym z inicjatorów był książę Hessen-Homburg, Münnich został nawet postawiony przed sądem wojennym. Na posiedzeniu pod koniec 1736 r. w Petersburgu, po wstępnym zbadaniu sprawy, sędziowie uznali wszystkie zarzuty za bezpodstawne, jednak ze udziału księcia w sprawie Münnich odwdzińczył się wydaną w 1737 r. bardzo niepochlebną opinią o zdolnościach Hessen-Homburga do udziału w działaniach bojowych, oceniając go jako dowódcę i oficera zbyt mało zapalczego, niesubordynowanego, a przy tym często chorującego²⁸.

Odwołany na własną prośbę pod koniec 1737 r. do Petersburga, książę Hessen-Homburg 28 stycznia (8 lutego) 1738 r. poślubił starszą od siebie o pięć lat Anastazję z Trubeckich, która jako córka feldmarszałka Iwana Trubeckiego spokrewniona była z najznacześniejszymi rodami bojarskimi, a ponadto odziedziczyła część majątku po swoim pierwszym mężu, zmarłym w 1723 r. byłym gospodarze mołdawskim Dymitrze Kantemirze (Димитре Кантемир)²⁹. Rezydując po ślubie w Petersburgu, Ludwik zajmował się w 1738 r. i na początku 1739 r. sprawami artylerii i zaopatrzeniem wojsk

гр. Миниха, cz. 1: *Донесения 1736 и 1737 годов*, ред. А.З. Мышлаевского, Санкт-Петербург 1897, s. 27; А. Волошин, *Диаприуи путешествия...*, s. 85–87.

²⁸ Д.Н. Бантыш-Каменский, *13-й Генерал-Фельдмаршал...*; А.Г. Бринкер, *Принц Гессен-Гомбургский...*, s. 174; А. Половцов, *Людвиг...*, s. 224–225; Н.П. Чулков, *Гессен-Гомбургский, принц Людвиг...*, s. 150.

²⁹ Д.Н. Бантыш-Каменский, *13-й Генерал-Фельдмаршал...*; А.Г. Бринкер, *Принц Гессен-Гомбургский...*, s. 172–173; А. Половцов, *Людвиг...*, s. 225; Н.П. Чулков, *Гессен-Гомбургский, принц Людвиг...*, s. 150; tegoż, *Гессен-Гомбургская, принцесса Анастасия Ивановна*, [w:] *Русский биографический словарь*, t. 5, Москва 1916, s. 147–149.

uczestniczących w wojnie z Turcją. W latach 1739–1740 odbył z żoną podróż po Niemczech (Darmstadt, Drezno, Berlin)³⁰.

Po powrocie do Rosji Hessen-Homburg wznowił intrygi przeciwko najwyższym dostojnikom państwowym związanym ze sprawami wojska. Początkowo ich celem był Münnich, a następnie Aleksiej Bestużew-Riumin, który jako minister gabinetowy uzyskał spory wpływ na artylerię³¹. Niewątpliwie księciu marzyły się najwyższe godności w państwie, ale nie udało mu się w pełni dojść do takich szczytów nawet na polu wojskowym. Po uwięzieniu w listopadzie 1740 r. Ernesta Jana Birona i odejściu w marcu 1741 r. w stan spoczynku Münnicha jedynym uzyskanym przez Ludwika awansem było podpułkownikostwo i komenda nad pułkiem preobrażeńskim gwardii po uwięzionym bracie Ernesta Jana, Gustawie Bironie³².

Po wybuchu wojny ze Szwecją księciu Hessen-Homburgowi powierzono jedynie komendę nad oddziałami osłaniającymi Petersburg oraz Zatokę Fińską. Jego pozycja nie wzrosła też zbyt po przewrocie pałacowym 6 grudnia 1741 r., w trakcie którego po pewnych wahaniach poparł Elżbietę Piotrownę i wspólnie z feldmarszałkiem Piotrem Lacym wydał rozkaz garnizonowi petersburskiemu i pułkom gwardyjskim, aby zebrały się pod rezydencją carską w celu ochrony nowej władczyni³³. Towarzysząca w godzinach przewrotu Elżbiecie jej najbliższa przyjaciółka, żona Ludwika, Anastazja księżna Hessen-Homburg, stwierdziła w liście do teścia, że jej mąż przez cały ten czas zachowywał się pasywnie³⁴. I tak wystarczyły jedynie zasługi żony, aby Elżbieta hojnie obdarowała książąt Hessen-Homburgów majątkami ziemskimi, zaprosiła oboje do swojego orszaku koronacyjnego, Anastazję odznaczyła Orderem Świętej Katarzyny, a Ludwika pomiędzy grudniem 1741 r. a kwietniem 1742 r. mianowała kapitanem-porucznikiem nowo utworzonej na bazie kompanii grenadierskiej pułku preobrażeńskiego samodzielnej lejbkompanii, swoistej „gwardii w gwardii” (jej tytularnym dowódcą była sama imperatorowa) oraz dyrektorem Szlacheckiego Korpusu Kadetów (11/12 grudnia 1741 r.). Następnie 25 kwietnia 1742 r. awansowała go

³⁰ А.Г. Бринкер, *Принц Гессен-Гомбургский...*, s. 174.

³¹ Д.Н. Бантыш-Каменский, *13-й Генералъ-Фельдмаршалъ...*; А.Г. Бринкер, *Принц Гессен-Гомбургский...*, s. 175; Н.П. Чулков, *Гессенъ-Гомбургский, принцъ Людвигъ...*, s. 150–151; И.В. Курукин, *Эпоха „дворских бурь”...*, s. 298.

³² И.В. Курукин, *Эпоха „дворских бурь”...*, s. 324.

³³ Тамże, s. 335–336.

³⁴ А.Г. Бринкер, *Принц Гессен-Гомбургский...*, s. 175.

do stopnia generała feldmarszałka i pułkownika pułku preobrażeńskiegos³⁵. Dzięki kolejnej reorganizacji administracji zarządzającej sprawami artylerii i inżynierii wojskowej w Rosji, przeprowadzonej 15 (26) lutego 1742 r., i utworzeniu Głównej Kancelarii Artylerii i Fortyfikacji, Hessen-Homburg przejął zarząd także nad fortecami i wojskami inżynieryjnymi Rosji³⁶. W następnych miesiącach książę nie uczestniczył w działaniach wojennych przeciwko Szwecji, gdyż wraz z żoną starał się przebywać w pobliżu cesarzowej, towarzysząc jej w podróżach między Petersburgiem a Moskwą. Błyskotliwą karierę Hessen-Homburga przerwała jesienią 1745 r. przewlekła, ciężka choroba. W sierpniu 1745 r. książę wyjechał na leczenie do Niemiec i w trakcie podróży zmarł w Berlinie 23 października 1745 r.³⁷

Ludwik Gruno książę Hessen-Homburg stał na czele Głównej Kancelarii Artylerii (od 1742 r. Głównej Kancelarii Artylerii i Fortyfikacji) przez 10 lat. Od 1738 r., pozostając w sporze kompetencyjnym najpierw z Münichem, a następnie z hrabią Bestużewem-Riuminem, starał się, aby jego urząd funkcjonował jak najsprawniej. Niewątpliwie przekładało się to na sprawy kancelaryjne związane z obiegiem dokumentów w całej Głównej Kancelarii i w sztabie generała-feldcejmajstra. Staranne archiwizowanie dokumentacji niewątpliwie doprowadziło do powstania liczącego kilkanaście, a może nawet kilkadziesiąt tysięcy dokumentów i akt archiwum, ale zdaniem I. Woznenskiej nie zachował się zasadniczy zbiór akt i dokumentów związanych z działalnością księcia Hessen-Homburga jako naczelnego dowódcy artylerii oraz wysokiego rangą oficera armii rosyjskiej. Stało się tak za sprawą decyzji podjętej po śmierci Ludwika Gruna przez osoby zarządzające Główną Kancelarią Artylerii i Fortyfikacji. Z relacji adiutanta księcia, Michała Wojekowa, wynika, że spuściznę aktową po Hessen-Homburgu rozdzielono na cztery części. Kancelarie-archiwa Kolegium Spraw Zagranicznych i Kolegium Wojennego przejęły wszystkie akta i dokumenty powstałe w związku z pracą księcia w Kolegium Spraw Zagranicznych (pierwsza ze wspomnianych instytucji), z jego działalnością jako członka korpusu generalskiego armii oraz radcy od 1731 r. Kolegium Wojennego (druga instytucja). Dokumenty dotyczące pułków gwardyjskich, lejbkompanii gwardii utworzonej przez carową

³⁵ А. Половцов, *Людвиг...*, s. 227; Н.П. Чулков, *Гессенъ-Гомбургский, принцъ Людвигъ...*, s. 151; И.В. Курукин, *Эпоха „двѣрскихъ бурь“...*, s. 355–356, 368.

³⁶ Н.П. Чулков, *Гессенъ-Гомбургский, принцъ Людвигъ...*, s. 151.

³⁷ Д.Н. Бантыш-Каменский, *13-й Генералъ-Фельдмаршалъ...*; А. Половцов, *Людвиг...*, s. 227; Н.П. Чулков, *Гессенъ-Гомбургский, принцъ Людвигъ...*, s. 151.

Elżbietę, a także korpusu kadetów przekazane zostały do kancelarii pułkowych oraz korpusu kadeckiego. Jedynie dokumenty dotyczące spraw artylerii, fortyfikacji i inżynierii wojskowej pozostały w Głównej Kancelarii Artylerii i Fortyfikacji, a ich uporządkowanie i zarchiwizowanie zlecono Leontiemu Gorczakowu i Jakowu Michalewu. W trakcie prac wydzielili oni dokumenty osobiste księcia, które po sporządzeniu z nich wyciągów kancelaryjnych miały zostać przekazane żonie zmarłego, Anastasji księżnej Hessen-Homburg. Ponadto wydzielone zostały wszystkie dokumenty wystawione w imieniu „księcia Joanna”, czyli cara Iwana, które senat ukazem wydanym 12 sierpnia 1745 r. nakazał przekazać do swojej kancelarii. W konsekwencji tych poleceń spuścizna archiwalna księcia została rozdzielona aż na dziewięć części, przy czym w senacie, kolegiach, a także w kancelariach szkoły kadeckiej oraz pułkowych została niewątpliwie włączona do głównego korpusu akt, zgodnie z klasyfikacją tematyczną i porządkiem chronologicznym, całkowicie zatracając cechy „zindywidualizowane” i związki z archiwotwórcą³⁸. Obecnie rozrzucona jest po kilku zespołach przechowywanych w trzech rosyjskich archiwach centralnych: Rosyjskim Państwowym Archiwum Akt Dawnych (Российский государственный архив древних актов) w Moskwie, Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym (Российский государственный исторический архив) w Sankt Petersburgu oraz w Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowo-Historycznym (Российский государственный военно-исторический архив) w Moskwie. Nie są znane losy archiwum domowego Anastazji księżnej Hessen-Homburg, może część znajdujących się w nim dokumentów trafiło do archiwum Domu Hessen-Homburg, które współcześnie przechowywane jest w Hessische Staatsarchiv w Darmstadt, a znajdują się w nim listy księcia Ludwika Gruna i jego żony przesyłane z Rosji³⁹.

Nie zachowały się – przynajmniej jako wydzielony kompleks akt – materiały powstałe w związku z administrowaniem korpusem artyleryjskim i Generalną Kancelarią Artylerii przez Hessen-Homburga jako generała-feldcejmajstra. Przetrwały natomiast dokumenty i akta pozostałe w kancelarii sztabu artylerii po rozdzieleniu papierów księcia, wytworzone w trakcie dowodzenia przez niego korpusem na terenach nadkaspjskich i przede wszystkim rosyjskimi siłami interwencyjnymi w Rzeczypospolitej w latach

³⁸ И.А. Вознесенская, *Архив ландграфа Людвига Гессен-Гомбургского как источник...*, s. 218.

³⁹ *Repertorien des Hessischen Staatsarchivs Darmstadt*, Darmstadt 1997, s. 55–57 (Hessen-Homburgisches Hausarchiv).

1734–1735. Do tego dochodzą materiały związane z pobytem księcia w Polsce w 1735 r. i zimą 1736 r. oraz jego korespondencja z Polakami utrzymywana do 1737 r. Jest to pozostałość po tzw. kancelarii polowej Hessen-Homburga (marszowej – походная канцелярия), którą książę, zgodnie z praktyką stosowaną w armii rosyjskiej, prowadził w latach 1732–1737 jako oficer dowodzący wydzielonymi zgrupowaniami wojskowymi. Zdaniem I. Woznenskiej kancelaria polowa Hessen-Homburga powinna była trafić po jego śmierci do Kolegium Wojennego, ale pozostała w Generalnej Kancelarii Artylerii i Fortyfikacji, ponieważ tworzący ją zasób dokumentów natury wojskowej, dzienników i korespondencji był nieuporządkowany⁴⁰. Przechowywana wraz z aktami wytwarzanymi przez sztaby kolejnych generał-feldcejmajstrów, została zarchiwizowana najpóźniej na początku XIX w., po kolejnej reorganizacji dowództwa korpusu artyleryjskiego armii rosyjskiej. Następnie – wraz z całym archiwum Głównej Kancelarii Artylerii i Fortyfikacji z lat 1701–1796 – kancelaria polowa księcia została w 1872 r. przekazana z Głównego Zarządu Artyleryjskiego do Muzeum Artyleryjskiego. W jego zbiorach archiwalnych – znacząco powiększonych dzięki przejęciu w 1890 r., 1925 r., 1937 r. oraz w latach pięćdziesiątych–osiemdziesiątych XX w. akt różnych rosyjskich urzędów i jednostek artyleryjskich, wojsk inżynieryjnych i łączności⁴¹ – znajduje się do dnia dzisiejszego, czyli blisko już 150 lat.

Dopiero na początku XXI w. spuścizna po księciu Hessen-Homburgu została uporządkowana, i to – na dobrą sprawę – jedynie wstępnie. Około 1000 dokumentów liczących łącznie ponad 2500 kart zostało rozdzielonych na cztery jednostki archiwalne – fascykuly, „pudła”, które otrzymały numery porządkowe, sygnatury 539, 540, 541 i 542 w opisie inwentarzowym *Sztab generała-feldeczmajstra* zespołu (fondu) nr 2. Ich wymieszana zawartość (listy jednego magnata czy szlachcica polskiego można znaleźć nawet w trzech pudłach) sugeruje, że każda z jednostek odpowiada paczce, w której w sposób przypadkowy zebrano, „przewiązano” i w ten sposób zabezpieczono fragmenty kancelarii polowej księcia Hessen-Homburga może jeszcze w latach czterdziestych XVIII w. Powoduje to, że korzystanie z jej zasobu jest poważnie utrudnione, gdyż wymaga przejrzenia czterech jednostek, z których dwie nie są nawet paginowane.

⁴⁰ И.А. Вознесенская, *Архив ландграфа Людвига Гессен-Гомбургского как источник...*, s. 219.

⁴¹ O zbiorach archiwum ВИМАИВиВС – <http://www.artillery-museum.ru/ru/museum/archive.html> 9, [20.05.2016].

Niewiele wiadomo o organizacji kancelarii polowej Hessen-Homburga, ale już sam fakt prowadzenia korespondencji w kilku językach – rosyjskim, niemieckim, francuskim, polskim, łacińskim, a nawet kałmuckim – świadczy, że zatrudnionych w niej było kilku tłumaczy. I. Woznenska sądzi, że byli wśród nich Murtaza Ramazanow (syn Tewkela) i Andrej Czubowski specjalizujący się w językach orientalnych, a także Konstanty Korba tłumaczący dokumenty i korespondencję sporządzone po łacinie i po polsku. Jeśli chodzi o zatrudnionego jako tłumacza w Kolegium Spraw Zagranicznych Ramzanowa, to Hessen-Homburg raczej jedynie korzystał z jego usług, a ten w zamian poprosił listownie księcia w grudniu 1733 r. o protekcję. Nie wiadomo, jaki był status Czubowskiego, natomiast niewątpliwie etatowym pracownikiem kancelarii książęcej był Korba⁴². Do tego grona należy dodać Daniela Glińskiego, który „polską” kancelarią księcia zajmował się jeszcze latem 1738 r.⁴³ Sam książę niewątpliwie znał swój rodzimy język niemiecki, a jako wyuczone francuski, rosyjski i może też łacinę. Pozwalało mu to swobodnie prowadzić korespondencję z członkami establishmentu petersburskiego oraz ze swoimi podkomendnymi, którzy do księcia pisali listy po niemiecku, francusku i – najrzadziej – po rosyjsku. Łacina okazała się przydatna w trakcie służby w Polsce, zwłaszcza w korespondencji z duchowieństwem katolickim, którego przedstawiciele w tym języku pisali listy do Hessen-Homburga (np. zakonnicy z klasztorów oo. dominikanów w Podkamieniu – Marian Pruski, oo. minorytów lwowskich – brat Rajmund, oo. bernardynów lwowskich – Kapistran Wdziękoński i sokalskich – brat superior Ignacy, opat witowski Józef Antoni Łaszcz i inni)⁴⁴.

Materiał archiwalny tworzący kancelarię polową Hessen-Homburga należy podzielić na trzy zespoły tematyczno-chronologiczne. Pierwszy to dokumenty i korespondencja z okresu od jesieni 1732 r. do początków 1734 r., powstałe podczas dowodzenia przez księcia korpusem „perskim” wojsk rosyjskich, operującym na terenach nadkaspjskich. Znaleźć je można w trzech pudłach, ale najwięcej w jednostce nr 540. Pod względem ilościowym zdecydowanie dominuje korespondencja. Część z niej to listy z Petersburga do księcia, tak od wysokich rangą wojskowych, jak też od osób zajmujących się prywatnymi sprawami Hessen-Homburga. Wśród pierwszych należy wyliczyć prezydenta Kolegium Wojennego Burkharda Christopha von Münni-

⁴² И.А. Вознесенская, *Архив ландграфа Людвига Гессен-Гомбургского как источник...*, s. 220–221.

⁴³ ВИМАИВиВС, ф. 2, оп. IIIГФ, 539, nr 1 i 2.

⁴⁴ ВИМАИВиВС, ф. 2, оп. IIIГФ, д. 539, 542.

cha i generała Rudolfa Augusta (?) von Bismarcka, a także generał an-chefa Petera Lacy'ego, choć jedyny jego list adresowany jest z Rygi 8 marca 1733 r. O interesy księcia dbali (lub też jedynie byli dla niego źródłem informacji o wydarzeniach rozgrywających się w Petersburgu): Lewis Calderwood, Gustaw Hougla, Hendricha von Santen i Anna Katarzyna Waswadi, nieznani z imienia (niekiedy zachowały się inicjały) H. Bruyns, Hohenhols, de Massinick, Redderschans, J.G. Westpalen i M. Zentarov. Agentem księcia w Moskwie był J.D. Pestell. Zdecydowana większość ich listów została napisana po niemiecku, mniej po francusku, jedyny list po rosyjsku podpisany został przez Münnicha, a w języku niderlandzkim przez Santena.

Drugi kompleks korespondencyjny z lat 1732–1733, to listy podkomendnych księcia oraz urzędników rosyjskich przebywających na terenach nadkaspijskich, m.in. w Derbencie, Nisawie, Baku, jak też w położonym w głębi imperium Astrachaniu. Co ciekawe, większość z nich napisana została w językach francuskim i niemieckim, a ich autorami byli cudzoziemcy na służbie rosyjskiej: Robert Gil, Johann Stennseln oraz nieznani z imienia de Beaugotre, Bandermer, de Brilly, Fork, Malloch, Pfnorr, Schertz, kapitanowie Peutling i Pflugg. Unikatowy charakter ma pismo kałmuckiej Darma Bala-chanum ze skargą na kozaków i kałmuków w służbie rosyjskiej, którzy ograbili jej poddanych z trzech wielbłądów, 102 koni, oporządzenia jeździeckiego i innych rzeczy. Napisane w języku kałmuckim i opatrzone pieczęcią chanum, dotarło do Hessen-Homburga na początku stycznia 1734 r. Po przetłumaczeniu go na język rosyjski przez Andreja Czubanowa książę udzielił odpowiedzi, w której poskarżył się na szkody wyrządzone wojskom rosyjskim przez poddanych Darmy Baly. Odrzucił w ten sposób jej roszczenia o zagrabione zwierzęta i rzeczy⁴⁵.

Największy pod względem ilościowym zespół stanowią akta z lat 1734–1735, związane z dowodzeniem przez księcia Ludwika Gruna von Hessen-Homburga od kwietnia 1734 r. korpusem „ukraińskim”, a następnie z pełnieniem funkcji naczelnego dowódcy rosyjskich sił interwencyjnych w Rzeczypospolitej od sierpnia 1735 r. do 30 listopada 1735 r. W trakcie tych 19 miesięcy książę Hessen-Homburg utrzymywał stały kontakt listowny z bezpośrednimi przełożonymi wojskowymi i najwyższymi władzami carskim z Gabinetem Ministrów na czele. Świadczą o tym jego raporty przechowywane obecnie

⁴⁵ ВИМАИВиВС, ф. 2, оп. ШГФ, д. 542; И.А. Вознесенская, *Архив ландграфа Людвига Гессен-Гомбургского как источник...*, s. 220–221.

w zbiorach Rosyjskiego Państwowego Archiwum Akt Dawnych (Российский Государственный Архив Древних Актов в Москве, zespoły: 20, a przede wszystkim 177⁴⁶), częściowo opublikowane na początku minionego wieku w tomach 108 i 111 Сборника Императорского Русского Исторического Общества⁴⁷. Nie znajduje to jednak odzwierciedlenia w kancelarii polowej księcia, w której zachowały się jedynie:

- list generała-gubernatora kijowskiego Johanna Bernharda hrabiego von Weißbach do kniazia Aleksieja Szachowskiego (czyli do dowódcy korpusu ukraińskiego przed księciem Hessen-Homburgiem) z 19 stycznia 1734 r. (Kijów), zalecający zabezpieczenie zajętych województw kijowskiego i bractawskiego oraz informujący o zainteresowaniu Turcji sprawami polskimi;
- trzy uniwersały tegoż Weißbacha do szlachty polskiej wydane w Kijowie – z listopada 1733 r. wzywający do uznania Fryderyka Augusta Wettina za prawowitego władcę Rzeczypospolitej (kilka kopii z pieczęciami lakowymi); z 18 czerwca 1734 r. informujący o przejściu komendy nad korpusem ukraińskim przez księcia Hessen-Homburga; z 21/10 września 1734 r. ponawiający wezwanie do uznania Augusta III za prawowitego władcę, gdyż uczynili to już panowie polsko-litewscy przebywający w Gdańsku; Weißbach zalecał złożenie przysięgi w swojej kwaterze w Białej Cerkwi lub przed księciem Hessen-Homburgiem⁴⁸.

Co więcej, zachował się tylko jeden list ambasadora rosyjskiego przy polsko-saskim dworze królewsko-elektorskim Hermana Karla von Keyserling adresowany do księcia. Do tego dochodzi odpis listu rezydenta rosyjskiego w Polsce, Piotra Gołębiowskiego do Keyserlinga z 30 stycznia 1735 r., a także kopia uniwersału wydanego przez tego ostatniego do szlachty polskiej 30 grudnia 1735 r., w którym zapewnił w imieniu imperatorowej Anny o wyprowadzeniu większości oddziałów rosyjskich z Rzeczypospolitej⁴⁹.

Brak też śladów utrzymywania przez Hessen-Homburga kontaktów listownych z Augustem III i jego saskimi ministrami. Jeżeli chodzi o osobę

⁴⁶ Российский Государственный Архив Древних Актов, Москва (dalej: РГАДА), ф. 20, оп. 1, д. 94 oraz dopełnienie д. 34; ф. 177, оп. 1, 1734, д. 10, 11, 1735, д. 13, 24, 25.

⁴⁷ Сборник императорского русского исторического общества, т. 108, Юрьевъ 1900; т. 111, Юрьевъ 1901.

⁴⁸ ВИМАИВиВС, ф. 2, оп. ШГФ, д. 539, 542.

⁴⁹ Tamże.

władcy Rzeczypospolitej, to w archiwum Hessen-Homburga znajduje się kilka uniwersałów królewskich z lat 1735–1736, z których najbardziej interesujący jest zwoływający zimą 1735 r. sejmiki, a sporządzony 19 lutego 1735 r. przez sekretarza królewskiego ks. Józefa Franciszka Klonowskiego (scholastyka kieleckiego i kanonika warszawskiego). Do kancelarii polowej księcia został on wysłany w wielu egzemplarzach z tzw. okienkami w miejscu dat, niewątpliwie w celu rozdystrybuowania go po województwach ruskim, wołyńskim, podolskim, a zapewne też kijowskim i braclawskim, oczywiście po wpisaniu odpowiednich dat. Należy zaznaczyć, że Hessen-Homburg otrzymywał uniwersały królewskie ze swoistego rozdzielnika jako dowódca wydzielonego korpusu rosyjskiego. Dowodzi tego pokwitowanie wystawione przez jednego z pracowników kancelarii polowej księcia przy odbiorze w ostatnim kwartale 1734 r. od poczmistrza lwowskiego Reinholda Złotowicza uniwersałów Augusta III i imperatorowej Anny do województw braclawskiego, kijowskiego, bełskiego i ziemi żydaczowskiej. Księżę otrzymywał uniwersały królewskie nie tylko do rozesłania i tzw. „wiadomości”, ale po to, by zabezpieczał obrady sejmikowe (co też uczynił, kierując zimą 1735 r. w pobliże miejsca obrad silne oddziały wojskowe, np. do Chełma 2 tys. żołnierzy pod komendą pułkownika Rudolfa barona von Wedla⁵⁰) oraz nadzorował podejmowanie przez urzędników i szlachtę decyzji korzystnych dla Wettina, a przy tym sprzyjających uspokojeniu sytuacji w państwie. Dlatego też księżę oczekiwał, że urzędnicy ziemscy będą go informowali o podejmowanych decyzjach o charakterze politycznym, najlepiej przesyłając mu lauda sejmikowe. Dowodzi tego list do kasztelana wołyńskiego (łuckiego) Karola Wyżyckiego z końca lutego 1735 r., w którym Hessen-Homburg, dziękując za informację o odbytym sejmiku i wybraniu na nim sześciu posłów do Warszawy, wyraził zdziwienie, że nie otrzymał laudum, aby mógł się zorientować w jego *formie i kondycji* – zwłaszcza, że wcześniej zalecił szlachcie wołyńskiej, aby w instrukcji dla posłów znalazł się zapis o uznaniu za prawowitego władcę Augusta III, a nie Stanisława Leszczyńskiego, a także zapis zgłaszający akces do konfederacji generalnej warszawskiej *pod łaską Ponińskiego starosty piotrkowskiego*. Przestrzegął, że bez tych postanowień instrukcja nie spodoba się Augustowi III⁵¹.

Z reguły urzędnicy ziemscy dbali o przesłanie laudów sejmików czy instrukcji sporządzanych dla posłów do króla lub księcia Hessen-Homburga. Wiele

⁵⁰ A. Lisek, *Obóz stanisławowski...*, s. 124.

⁵¹ ВИМАИВиВС, ф. 2, оп. IIIФ, д. 542.

z nich zachowało się w archiwum tego ostatniego – można znaleźć lauda województw: wołyńskiego z 16 grudnia 1734 r. i 16 sierpnia 1735 r., bełskiego z 4 stycznia i 24 stycznia 1735 r., ruskiego z 14 marca 1735 r., podolskiego z 26 kwietnia 1735 r. i 11 maja 1736 r.; ziem: sanockiej z 13 grudnia 1734 r. i 22 stycznia 1735 r., lwowskiej z 18 grudnia 1734 r., przemyskiej z 20 grudnia 1734 r., chełmskiej z 24 stycznia 1735 r.; powiatu żydaczowskiego z 29 grudnia 1734 r. Instrukcje dla konsyliarzy i posłów ziemi chełmskiej do Augusta III z 24 stycznia 1735 r.; a przede wszystkim dla posłów do księcia Hessen-Homburga z ziemi halickiej z 18 stycznia 1735 r. oraz z województw bełskiego z 14 marca 1735 r., kijowskiego z 17 sierpnia 1735 r. i województwa lubelskiego z 13 września 1735 r.⁵²

Większość wymienionych dokumentów poświęcona była sprawie zaopatrzenia wojsk rosyjskich w żywność i furaz, do czego książę Hessen-Homburg przywiązywał szczególną wagę. Jako dowódca korpusu ukraińskiego utrzymywał od wiosny 1734 r. do zimy 1735 r. wolne tempo marszu oraz organizował długie postoje na odpoczynek i aprowizację, aby podkomendni mieli możliwość zaopatrzenia się w żywność i paszę dla zwierząt. Jako dowódca całości rosyjskich sił zbrojnych w Rzeczypospolitej nadzorował przebieg wybierania na ich rzecz kontrybucji „wojennej”. Odbывało się to na podstawie uniwersałów wydawanych przez rosyjskie władze wojskowe, które określały wielkość świadczeń w naturaliach z jednego łanu ziemi. Na tej podstawie dokonywano rozdziału terytorialnego pomiędzy poszczególne zgrupowania wojskowe, a ich dowódcy – w oparciu o liczbę porcji i racji w swoich oddziałach – ustalali wysokość należnej kontrybucji i w uniwersałach wydawanych w imieniu imperatorowej Anny do szlachty danego województwa czy powiatu, określali wielkość dostaw mąki, kaszy, słoniny, soli i innych wiktuałów, a także owsa i siana. Władni byli przy tym w stosunku do ziem położonych z dala od miejsca stacjonowania oddziałów wojskowych zamieniać kontrybucję w naturaliach na ściaganą w formie pieniężnej – np. jesienią 1735 r. wyceniono jedną porcję na 19 zł, a rację (na utrzymanie żołnierza konnego) na 22,5 zł.

W trosce o stan swoich oddziałów dowódcy rosyjscy musieli też brać pod uwagę nastroje szlachty, którą należało uspokoić i przeciągnąć na stronę króla Wettina, a nie pobudzać do oporu. Dlatego też Hessen-Homburg utrzymywał

⁵² ВИМАИВѢС, ф. 2, оп. ШГФ, д. 540. O sejmikach zimą 1733–1734 r. w województwie ruskim A. Lisek, *Obóz stanisławowski...*, s. 122–128. Większość z wyliczonych laudów i instrukcji ziem województwa ruskiego nie zostało opublikowanych: *Akta grodzkie i ziemskie z Archiwum...*, t. 23; *Lauda wiszeńskie, lwowskie, przemyskie, sanockie 1731–1772*, wyd. A. Prochaska, Lwów 1928; t. 25; *Lauda sejmikowe halickie 1696–1772*, wyd. W. Hejnosz, Lwów 1935.

stały kontakt z sejmikami i wybieranymi na nich komisarzami prowiantowymi. Odpowiadał na ich petycje, często obniżając wysokość kontrybucji, jaką na daną ziemię czy powiat nakładali podlegli mu oficerowie⁵³. Dowodem na to są zachowane w archiwum księcia Hessen-Homburga liczne petycje i manifesty od komisarzy niemal wszystkich sejmików z terenów południowo-wschodniej Rzeczypospolitej – od Sanu po Dniepr – a przede wszystkim indywidualne polskich szlachciców – właścicieli majątków. Jeżeli chodzi o tych ostatnich, to w przypadku znaczących osób, które jednoznacznie opowiedziały się po stronie Augusta III, książę stosował duże ulgi lub też całkowicie zwalniał z obowiązku dostaw prowiantu i furazu dla wojska rosyjskiego. Wśród osób zabiegających o libertację można wymienić: wojewodę podolskiego Stefana Humieckiego, kilku Rzewuskich z pisarzem polnym Wacławem na czele, Jana i Pawła Sanguszków, a także Joannę Marię Jabłonowską, Jerzego Łączyńskiego, Jana Mniszcha, Jana i Pawła Sanguszków, Joannę Wielhorską czy Karola Wyżyckiego⁵⁴. Należy przy tym podkreślić, że magnaci prosili o ulgi czy też całkowite zwolnienie z kontrybucji na rzecz wojsk rosyjskich nie tylko swoich dóbr, ale też klienteli (obaj Snaguszkowie), jak i całego województwa (Humiecki – zabiegał o zmniejszenie obciążenia Podola z tytułu kwaterunku i prowiantowania wojsk rosyjskich). Odrębną grupę petentów stanowiło duchowieństwo katolickie i grekokatolickie, głównie zakonne, które z reguły zabiegało o całkowitą libertację posiadłości klasztornych czy kościelnych, powołując się na ich skromne rozmiary i niewielką dochodowość⁵⁵.

Sprawom związanym z aprowizacją wojsk rosyjskich poświęcona jest tylko część bardzo obszernej korespondencji, którą książę utrzymywał tak z polską magnaterią i szlachtą, jak i ze swoimi podkomendnymi. Niestety, korzystanie z niej jest poważnie utrudnione, gdyż tylko niewielka część tej korespondencji została nie tyle uporządkowana, co ułożona w porządku alfabetycznym. Dokonał tego przed 8 lipca 1738 r. Daniel Gliński, który sporządził też dwa spisy-regestry listów („scriptów”): *Niemieckich*, *Łacińskich* i *Francuskich* oraz *Polskich* adresowanych do księcia Hessen-Homburg⁵⁶. Nie

⁵³ ВИМАИВиВС, ф. 2, оп. ШГФ, д. 540, 542; Т. Цесельски, *Участие генерал-фельд-цейхмейстера...*, s. 344–345. Problem rosyjskich kontrybucji w województwie ruskim por. A. Lisek, *Obóz stanisławowski...*, s. 120–122 i n.

⁵⁴ ВИМАИВиВС, ф. 2, оп. ШГФ, д. 539, 540, 542.

⁵⁵ Tamże.

⁵⁶ *Regestr Scriptow Niemieckich, Łacińskich i Francuskich do Najaśniejszego Xcia Je[g]o Mci adresowanych według Alfabetycznego porządku sporządzony. 1738 9 July* (s. 20) i *Regestr*

ujął w nich wszystkich respondentów, a co więcej, nie zebrał też całej korespondencji ujętych przez siebie w spisach osób. W rezultacie listów Michała i Józefa Potockiego, Józefa Bukowskiego, Stefana Humieckiego, Wacława Rzewuskiego czy wysokich rangą oficerów armii rosyjskiej: generała majora Jamesa Keitha, pułkowników Rudolfa barona von Wedla i Charlesa Ramsaya szukać należy w trzech–czterech pudłach. Tymczasem były to osoby, które odegrały bardzo istotną rolę w wydarzeniach tak militarnych, jak i politycznych okresu wojny o sukcesję polską. Znajduje to odzwierciedlenie także w zachowanej w archiwum Hessen-Homburga korespondencji.

Listy oficerów rosyjskich, sporządzone w językach rosyjskim, niemieckim (Wedel, Ramsay) i francuskim (Keith), zawierają wiele szczegółowych informacji dotyczących przebiegu działań wojennych od wiosny 1734 r. do zimy 1735 r. Szczególnie cenne są raporty pisane przez oficerów dowodzących wydzielonymi oddziałami rosyjskimi – np. przez generała Keitha, relacjonujące proces zajmowania przez Rosjan Wołynia jesienią 1734 r., czy pułkownika Wedla z rajdów pod Podkamień w czerwcu 1734 r., pod Dubno i Ołykę na przełomie sierpnia i września 1734 r., pod Kowel w listopadzie 1734 r. i do ziemi chełmskiej zimą 1735 r.⁵⁷ Cennym ich uzupełnieniem są dokumenty dotyczące kapitulacji twierdzy w Brodach, stanu liczebnego znajdującego się w niej garnizonu polskiego złożonego głównie z żołnierzy gwardii pieszej koronnej oraz przejętego przez Rosjan parku artyleryjskiego i amunicji⁵⁸. O pozyskiwanie takich informacji dbał przy tym sam Hessen-Homburg, który po zajęciu Lwowa zlecił jednemu ze swoich podkomendnych, kapitanowi Inglischowi, zinwentaryzowanie zasobów arsenału lwowskiego⁵⁹ – jednak tylko pod kątem przechowywanego w nim sprzętu artyleryjskiego i amunicji stanowiącej własność artylerii koronnej, co świadczy, że księciem nie kierowała „zawodowa” ciekawość, a chęć zabezpieczenia interesów Augusta III.

Listow Polskich, w Polsce i Za granicą do Najasniejszego Xcia Je[g]o Mci pisanych według Alfabetycznego porządku sporządzony (s. 17), ВИМАИВиВС, ф. 2, оп. IIIГФ, 539, nr 1 i 2.

⁵⁷ Raporty Ch. Wedla z 27 maja, 23 sierpnia, 4, 5 listopada 1734 r., 17 stycznia 1735 r.; J. Keith do L.G. księcia Hessen-Homburga, Włodzimierz, 11 listopada 1734 r., ВИМАИВиВС, ф. 2, оп. IIIГФ, д. 542.

⁵⁸ ВИМАИВиВС, ф. 2, оп. IIIГФ, д. 540, 542. Cenne materiały dotyczące kapitulacji Brodów i drugiej z twierdz stanowiących własność regimentarza generalnego Józefa Potockiego, Zbaraża, znajdują się w raportach L.G. księcia Hessen-Homburga do rosyjskiego Kolegium Ministrów, РГАДА, ф. 177, оп.1, 1734, nr 11. O kapitulacji tych twierdz: T. Ciesielski, *Agresja rosyjska...*, s. 113–114; A. Lisek, *Obóz stanisławowski...*, s. 77, 80–81.

⁵⁹ ВИМАИВиВС, ф. 2, оп. IIIГФ, д. 542.

W trakcie dowodzenia operacjami wojskowymi i później, gdy postępujący proces pacyfikacji społeczeństwa polsko-litewskiego sprawiał, że przewagę nad aspektem militarnym zyskiwały działania o charakterze politycznym, Hessen-Homburg starał się uzyskiwać szczegółową wiedzę o sytuacji w całej Rzeczypospolitej, jak też w miejscu jego aktualnego pobytu i najbliższej okolicy. Źródła informacji były różnorodne – od wspomnianych już uniwersałów królewskich oraz instrukcji i laudów sejmikowych, przez druki ulotne i prasę (ich spory zbiór, przede wszystkim tłumaczonych na rosyjski „Wiadomości Warszawskich”⁶⁰, zachował się w archiwum książęcym), na relacjach towarzyskich kończąc. O nawiązanie tych ostatnich nie było trudno, gdyż książę za sprawą swojego pochodzenia, znajomości języków, taktu i ogłady czy przydatnych w takich okazjach umiejętności, jak taniec i gra na instrumentach muzycznych, był atrakcyjnym partnerem dla magnaterii i szlachty polsko-litewskiej. Dowodzą tego choćby relacje o uroczystych powitaniach, rautach i balach organizowanych na część Hessen-Homburga (jak też i przez niego wydawanych dla swoich podkomendnych oraz magnaterii i szlachty polskiej) w doniesieniach prasowych, choćby w niemal wszystkich numerach „Gazety Polskiej” od stycznia 1735 r. do początków 1736 r. Świadectwem jest również zachowany diariusz pobytu księcia w Warszawie i podróży do Kijowa jesienią 1735 r. – zimą 1735 r.⁶¹

Wiele cennych informacji Hessen-Homburg pozyskiwał z korespondencji prowadzonej z reguły w języku polskim z magnatami i szlachtą polską, która nie stroniła od kontaktów nawet wówczas, gdy znajdowała się w przeciwnym obozie konfliktu wewnętrznego Rzeczypospolitej. Dobrym tego przykładem są listy wojewody wołyńskiego Michała Potockiego pozwalające poznać kulisy nieudanych prób nakłonienia go do przejścia na stronę Augusta III i tym samym wyeliminowania z działań wojennych jednego z liczniejszych i sprawniej dowodzonych zgrupowań wojskowych stronników Leszczyńskiego. Wydawało się to w pełni realne w styczniu–marcu 1735 r., gdy Michał Potocki przystąpił do układu o zawieszeniu broni zawartego w Rzeszowie 29 stycznia 1735 r., a negocjacje z nim podjął w imieniu Hessen-Homburga biskup sufragan lwowski Samuel Głowiński. Co więcej,

⁶⁰ Tamże.

⁶¹ *Diariusz podróży księcia*, ВИМАИВиВС, ф. 2, оп. IIIГФ, д. 540; „Gazeta pisana [Andrzeja Cichockiego]”, Warszawa, 27 stycznia 1735 r., Archiwum Państwowe w Toruniu, Kat. II, dz. I, 4791, k. 7v.; „Gazety Polskie” 1735, nr 26–73; 1736, nr 81. Szerzej na ten temat: A.J. Wołoszyn – A. Волошин, *Диариуш путешествия...*, s. 76–77, 80–88.

mimo zniszczenia jego dóbr husiatyńskich przez oddział rosyjski dowodzony przez pułkownika Repnina, wojewoda wołyński porozumiał się z Hessen-Homburgiem w sprawie wymiany jeńców⁶². Ostatecznie jednak Potocki w marcu 1735 r. zerwał warunki zawieszenia broni i przedarł się ze swoją dywizją z Wołynia w rejon Augustowa–Rajgordu, czyli nad granicę pruską⁶³.

Interesująca dla poznania procesu zmiany postawy stronników Leszczyńskiego wobec interwencji rosyjskiej jest też korespondencja Hessen-Homburga z drugim z Potockich, regimentarzem generalnym wojsk koronnych Józefem Potockim. Po uznaniu przez tego ostatniego Augusta III za prawowitego władcę Rzeczypospolitej, listy z marca–kwietnia 1735 r. poświęcone były podjęciu współpracy militarnej z wojskami carskimi przez siły koronne podległe regimentarzowi. Poruszano też kwestie wzajemnych relacji między oddziałami koronnymi i rosyjskimi oraz ich dowódcami⁶⁴, a były to kwestie drażliwe, choćby ze względów aprowizacyjnych i finansowych. Regimentarz partii ukraińskiej, Józef Bukowski – po doświadczeniach z lipca 1735 r. spod Złoczowa, związanych ze sporami jego podkomendnych z Rosjanami – miesiąc później, gdy doniesiono mu o wojskach carskich pod Barem, wstrzymał marsz swojego zgrupowania na Ukrainę, pozostając na Podolu. W liście do Hessen-Homburga podkreślił, że uczynił tak, aby nie spowodować żadnego incydentu, a jednocześnie poskarżył się na pustoszących Podole kozaków rosyjskich. W swoich listach prosił też księcia o udzielenie protekcji oficerom wojska koronnego, pułkownikowi Stefanowi Malińskiemu i rotmistrzowi Buczackiemu, których dobra plądrowane były przez żołnierzy rosyjskich i nieregularną jazdę kozacką⁶⁵. Inny wysoki rangą oficer jazdy narodowego zaciągu, rotmistrz chorągwi pancernej Mikołaj Kurdwa-

⁶² ВИМАИВиВС, ф. 2, оп. ШГФ, д. 539, 540.

⁶³ T. Ciesielski, *Agresja rosyjska...*, s. 124; tegoż, *Баявля дзеянні на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага падчас вайны за польскую спадчыну ў 1733–1735 гг.*, „Arche” 2012, nr 6: *Вайсковая гісторыя Вялікага Княства Літоўскага*, s. 367.

⁶⁴ J. Potocki do L.G. księcia Hessen-Homburga, Zakliczyn 2, 12, 19 marca; Dukla, 20, 30 marca; Łętów, 6, 11, 13, 18 kwietnia 1735 r.; Zwoleń, 28 kwietnia 1735 r.; L.G. książę Hessen-Homburg do J. Potockiego, Warszawa, 3 października, 9 grudnia 1735 r., ВИМАИВиВС, ф. 2, оп. ШГФ, д. 540. Należy przy tym wspomnieć, że Józef Potocki w marcu 1735 r. nawiązał kontakt ze znaną sobie przynajmniej od dwóch i pół roku osobą, gdyż jego najstarszy list do Hessen-Homburga pochodzi z 20 października 1732 r. Potocki poprosił w nim księcia o udzielenie protekcji kawalerowi Demayre zamierzającemu podjąć służbę w Rosji, ВИМАИВиВС, ф. 2, оп. ШГФ, д. 540.

⁶⁵ J. Bukowski do L.G. księcia Hessen-Homburga, Jaryczew, lipiec; Złoczów, 10, 11 lipca; Kozłów, 16 lipca; Ulankowce, 20 sierpnia 1735 r., ВИМАИВиВС, ф. 2, оп. ШГФ, д. 540.

nowski, poprosił w czerwcu 1735 r. Hessen-Homburga o umożliwienie jego podkomendnym wybrania pieniędzy na utrzymanie oddziału⁶⁶. Zapewne książę wydał stosowny rozkaz, gdyż wcześniej już otrzymywał listy od Kurdwanowskiego, który od marca 1735 r. donosił mu o nastrojach panujących wśród szlachty ziemi halickiej⁶⁷. Niewątpliwie także z pozytywnym skutkiem zabiegał 17 lipca 1735 r. o rozwiązanie problemów aprowizacyjnych swojej chorągwi pancernej poprzez umożliwienie chłopom ze wsi Koniuchy prowadzenia normalnej działalności gospodarczej, stolnik wołyński Michał Czacki, który od września 1734 r. prowadził z Hessen-Homburgiem ożywioną korespondencję, a przez to stanowił ważne źródło informacji o sytuacji panującej na Wołyniu⁶⁸.

Szlachta często zwracała się do Hessen-Homburga z prośbą o zwiększenie bezpieczeństwa publicznego na terenach pozostających pod kontrolą podległych mu oddziałów, przy tej okazji informując go o ruchach wojsk prostanisławowskich, i to już od przełomu lata–jesieni 1734 r. Reagując na skargi urzędników i właścicieli ziemskich z terenów ukraińskich i Wołynia, Hessen-Homburg wydał 15 listopada 1734 r. w Beresteczku uniwersał zezwalający szlachcie na zwalczanie, aresztowanie i dostarczanie do komendy korpusu rosyjskiego, a nawet zabijanie kozaków i dezertów z wojsk rosyjskich dopuszczających się rozbojów i grabieży⁶⁹. W 1735 r. książę spełniał nawet indywidualne prośby o przysłanie żołnierzy rosyjskich do ochrony prywatnych dóbr⁷⁰.

W tej grupie korespondencji *polskiej* na szczególną uwagę zasługują listy magnatów z terenów Pokucia i Podola, którzy zimą–wiosną 1735 r. zabiegali nie tylko o ochronę swoich dóbr, ale wręcz o podjęcie działań zbrojnych mających na celu zneutralizowanie zgrupowania wojskowego zwolenników Leszczyńskiego. Były to wspomniane już oddziały litewskie Eperiaszego, które przedarły się na tereny naddniestrzańskie z Wołynia i połączyły się z dysponującą artylerią polową grupą wojsk koronnych Tymińskiego. Zostały

⁶⁶ M. Kurdwanowski do L.G. księcia Hessen-Homburg, [b.m.] 24 czerwca 1735 r., ВИМАИВиВС, ф. 2, оп. ШГФ, д. 542.

⁶⁷ M. Kurdwanowski do L.G. księcia Hessen-Homburga, [b.m.] 17, 23 lutego, 9, 29 marca, 9, 14 kwietnia, 6, 27 maja 1735 r., ВИМАИВиВС, ф. 2, оп. ШГФ, д. 542.

⁶⁸ M. Czacki do L.G. księcia Hessen-Homburga, z różnych miejsc, głównie z Porycka, 19 września, 24 października, 5, 12 listopada 1734 r., 6, 8 stycznia, 5, 9, 27 lutego, 12 marca, 13 kwietnia, 6, 17 lipca, 5, 13, 16, 20 sierpnia 1735 r., ВИМАИВиВС, ф. 2, оп. ШГФ, д. 542.

⁶⁹ Kilka kopii tego uniwersału w ВИМАИВиВС, ф. 2, оп. ШГФ, д. 540, 542.

⁷⁰ ВИМАИВиВС, ф. 2, оп. ШГФ, д. 539, 540.

one bez entuzjazmu, a nawet wrogo przyjęte przez miejscową szlachtę, która podjęte działania aprowizacyjne traktowała jako grabienie i plądrowanie jej majątków ziemskich. Ponadto – jak wynika z listu Mikołaja Kurdwanowskiego do księcia – Litwinom udało się na początku marca zastopować na kilka dni obrady prowietńskiego sejmiku halickiego⁷¹. W tej sytuacji wiosną 1735 r. kilku panów polskich poprosiło Hessen-Homburga o przysłanie na Pokucie i Podole odpowiednio silnego, zdolnego do zlikwidowania zagrożenia bezpieczeństwa publicznego oddziału rosyjskiego. Pierwszy zwrócił się w tej sprawie pod koniec marca Paweł Benoit, zaniepokojony spłądrowaniem swoich dóbr w rejonie Buczacza. Książę Hessen-Homburg spełnił prośbę i posłał w pościgu za Stanisławczykami silny oddział dowodzony przez generała majora Georga Heina. Pod koniec maja 1735 r. wojewoda podolski Stefan Humiecki poprosił o zintensyfikowanie rosyjskiej operacji zbrojnej i przynajmniej zablokowanie sił Eperjaszego nad Dniestrem w rejonie Żwańca. Zanim książę zdołał zareagować na to wezwanie, Hein podjął akcję zbrojną zakończoną rozbiciem 1 lub 2 czerwca Stanisławczyków w rejonie Brahy. W bitwie poległo 207 Polaków i Litwinów, 245 zostało rannych, a 26 wzięto do niewoli. Rosjanie zdobyli też tabory, a swój sukces okupili zaledwie dziewięcioma zabitymi i rannymi żołnierzami. Humiecki po ucieczce niedobitków zgrupowania Stanisławczyków przez Żwaniec na teren Mołdawii natychmiast posłał do paszy chocimskiego podpułkownika Michała Kamińskiego z prośbą o internowanie podkomendnych Eperjaszego i Tymińskiego, a w liście napisanym 4 czerwca poprosił Hessen-Homburga o odwołanie Heina z Podola. Raczej nie musiał tego robić, gdyż dowództwo rosyjskie także było zainteresowane jak najszybszym wyprowadzeniem swoich oddziałów z terenów naddniestrzańskich i już 9 czerwca Humiecki, kierując się przede wszystkim względami kurtuazyjnymi, podziękował Hessen-Homburgowi za wycofanie zgrupowania Heina z Podola⁷².

Wojewoda podolski był bardzo wartościowym korespondentem dla księcia, gdyż w swoich listach informował nie tylko o działaniach konfe-

⁷¹ M. Kurdwanowski do L.G. księcia Hessen-Homburga, [b.m.], 9 marca 1735 r., ВИМАИВиВС, ф. 2, оп. IIIФ, д. 542.

⁷² P. Benoit do L.G. księcia Hessen-Homburga, Łączyn, 26 marca 1735 r.; S. Humiecki do L.G. księcia Hessen-Homburga, Kamieniec Podolski, 20, 30 maja, 3, 4, 5 czerwca 1735 r., ВИМАИВиВС, ф. 2, оп. IIIФ, д. 540; СИРИО, т. 111, s. 195–196; Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, Polen II, 14, k. 473; T. Ciesielski, *Agresja rosyjska...*, s. 124–125; Т. Цесельски, *Участие генерал-фельдцейхмейстера...*, s. 368–369.

deratów, ale też o sytuacji na pograniczu osmańskim, a przede wszystkim o procesie pacyfikacji Podola i przeciągania na stronę Augusta III garnizonu kamienieckiego, w którym odgrywał wydatną rolę. Humiecki nie krył się z tym – przykładowo 22 lutego 1735 r. poinformował Hessen-Homburga, że odebrał uniwersał królewski i zalecił marszałkowi konfederacji podolskiej, podstolemu bełskiemu Franciszkowi Stadnickiemu, jak najszybsze zwołanie sejmików. 10 dni później, 4 marca, mógł donieść, że przybyli do Kamieńca Podolskiego marszałek i konsyliarze konfederacy uznali ważność uniwersału królewskiego, ale nie można go było upublicznić i wpisać do ksiąg grodzkich. Na przeszkodzie pierwszemu stał komendant kamieniecki Wacław Rzewuski, który powoływał się na „dawne rozkazy” regimentarza generalnego Józefa Potockiego, zakazujące wywieszania uniwersałów obozu wettyńskiego na bramach miejskich. Do ksiąg grodzkich zaś nie chcieli wpisać uniwersału urzędnicy sądowi, gdyż podlegali pod władzę starosty generalnego podolskiego, a tym był zdeklarowany zwolennik Leszczyńskiego, wojewoda lubelski Jan Tarło⁷³.

O ile tej ostatniej przeszkody nie sposób było pokonać⁷⁴, o tyle w przypadku komendanta kamienieckiego Humiecki sądził, że do zmiany decyzji przekona go list Hessen-Homburga. Całkiem zasadnie, gdyż Rzewuski – choć długo był gorliwym stronnikiem Stanisława Leszczyńskiego⁷⁵ – to w kwietniu 1735 r. nawiązał kontakt listowny z Hessen-Homburgiem, którego zapewniał o swoim pokojowym wobec Rosjan i obozu prowettyńskiego nastawieniu, a także odpierał zarzuty o pobieraniu pieniędzy od posła francuskiego. W jednym z listów podkreślił, że siedział *cicho* w twierdzy kamienieckiej, reperując ją dla króla i Rzeczypospolitej, bez narażania się i *niczyjej krzywdy*⁷⁶. Już po opuszczeniu Kamieńca, Rzewuski w liście wysłanym z Ćwikłowiec 29 maja

⁷³ S. Humiecki do L.G. księcia Hessen-Homburga, Kamieniec Podolski, 22 lutego, 1, 2 marca 1735 r., ВИМАИВиВС, ф. 2, оп. IIIГФ, д. 540.

⁷⁴ Humiecki nie wykorzystał do wywarcia presji na Jana Tarłę i jego urzędników obecności w Kamieńcu Podolskim wojewodziny lubelskiej Elżbiety z Branickich Tarłowej. Co więcej, już 5 czerwca 1735 r. – choć sytuacja tak w Rzeczypospolitej, jak i na Podolu daleka była od uspokojenia – poprosił Hessen-Homburga o wystawienie paszportu podróznego Tarłowej pragnącej wrócić do dóbr mężowskich na Lubelszczyźnie; S. Humiecki do L.G. księcia Hessen-Homburga, Kamieniec Podolski, 5 czerwca 1735 r., ВИМАИВиВС, ф. 2, оп. IIIГФ, д. 540.

⁷⁵ T. Ciesielski, *Agresja rosyjska...*, s. 109–111.

⁷⁶ W. Rzewuski do L.G. księcia Hessen-Homburga, Kamieniec Podolski, 10, 22 kwietnia, ВИМАИВиВС, ф. 2, оп. IIIГФ, д. 540. Kopia listu z zapewnieniami Rzewuskiego zachowała się w archiwum w Dreźnie i według A. Perlakowskiego opatrzona jest datą 2 kwietnia 1735 r., *Nad granicą...*, s. 126.

1735 r. zaprzeczył, jakoby przebywał z wizytą w Chocimiu i utrzymywał kontakty z operującym na Podolu zgrupowaniem Eperyaszego. Na dowód swojej niewinności i zapewne dobrej woli do pakietu korespondencyjnego z 29 maja lub 2 czerwca dołączył list z 28 kwietnia 1735 r., w którym Stanisław I zagrzewał go do dalszej obrony Kamieńca i informował o przesłaniu weksli dla dowódców konfederackich oddziałów koronnych i litewskich operujących na Podolu⁷⁷. Kapitulanka postawa Rzewuskiego pozwoliła na szybki postęp akcji pacyfikacji Podola, o czym w kwietniu i maju 1735 r. Hessen-Homburga informowali nie tylko Stefan Humiecki, ale też Jan Stadnicki i ksiądz Łosowski⁷⁸. Ten ostatni zresztą był agentem księcia i reprezentował go na sejmiku podolskim 26–27 kwietnia 1735 r. W jego doniesieniach można znaleźć informacje na temat perypetii podróży starosty mogielnickiego Mikołaja Wieniawskiego, specjalnego wysłannika królewskiego i regimientarza generalnego wojsk koronnych, który starając się uniknąć oddziałów Stanisławczyków, udał się do Kamieńca przez Mołdawię i został zatrzymany przez Turków w Chocimiu. Jednak ostatecznie dotarł na czas do Kamieńca i uczestniczył w ogłoszeniu Augusta III prawowitym władcą 19 maja 1735 r. Doprowadził też do wypuszczenia 30 maja przetrzymywanych w Kamieńcu Podolskim jeńców rosyjskich, o co szczególnie zabiegał Hessen-Homburg⁷⁹. Cały proces pacyfikacji Podola zakończyło złożenie 1 czerwca przysięgi wierności Augustowi III przez garnizon kamieniecki i komendanta twierdzy, którym po odejście Rzewuskiego został ponownie generał major Florian Szylling (wcześniej był nim od maja 1722 r. do lutego 1734 r.⁸⁰).

Cennym badawczo materiałem są zachowane w archiwum kancelarii polowej księcia Hessen-Homburga pisemne deklaracje szlachty i mieszczan z terenów Podola, Wołynia i Rusi o złożeniu przysięgi na wierność Augusto-

⁷⁷ W. Rzewuski do L.G. księcia Hessen-Homburg, Kamieniec Podolski, 10, 22 kwietnia; Ćwikłowiec, 29 maja, 2, 11 czerwca 1735 r.; Stanisław I do W. Rzewuskiego, [b.m. – Królewiec], 27 kwietnia 1735 r., ВИМАИВиВС, ф. 2, оп. IIIФ, д. 540.

⁷⁸ S. Humiecki do L.G. księcia Hessen-Homburg, Kamieniec Podolski, 27 kwietnia, 20 maja 1735 r., ВИМАИВиВС, ф. 2, оп. IIIФ, д. 540; J. Stadnicki do L.G. księcia Hessen-Homburg, Kamieniec Podolski, 3, 10 kwietnia, 17 kwietnia, 1 maja, 8 maja, 29 maja, 5 czerwca 1735 r., ВИМАИВиВС, ф. 2, оп. IIIФ, д. 540; ks. Łosowski do L.G. księcia Hessen-Homburga, Kamieniec Podolski, 25 marca, 3, 17 i 27 kwietnia 1735 r.; Lwów, 18 maja 1735 r., ВИМАИВиВС, ф. 2, оп. IIIФ, д. 540.

⁷⁹ M. Wieniawski do L.G. księcia Hessen-Homburga, Kamieniec Podolski, 18, 19, 30 maja 1735 r., ВИМАИВиВС, ф. 2, оп. IIIФ, д. 540.

⁸⁰ T. Ciesielski, *Szylling Florian*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 50, Kraków 2014–2015, s. 20–21.

wi III. Składane były tak zbiorowo, jak i indywidualnie. Obowiązywały przy tym dwie roty przysięgi. Według wcześniejszej złożyła ją 21, 22 i 31 sierpnia 1734 r. w Łucku, Wiśniowcu i Dubnie około 140 szlachciców wołyńskich. Brzmiała ona następująco:

Ponieważ Wola Boża naszego Pana po wszy[s]tkich terażniejszych akcydencjach i circumstancjach, jak my to widzimy, Naj[j]aśniejszego Kurfirsta Saxońskiego naszym Polskim Królem mieć chce, dlatego my niżej podpisani, po rozsądzeniu wszy[s]tkich naszych koniektur, Naj[j]aśniejszego Kurfirsta Saxońskiego za naszego Króla i Pana przyznawamu i przyjmujemy, będąc upewnieni, że on dane od wszy[s]kich jego antecessorów naszych przeszłych polskich królów i panów, prawa, wolności i przywileje podobnie utrzymywać i zachować będzie. Dla pewniejszego temu uwierzeniu podpisują my się. Datt w Wiśniowcu dnia 22 miesiąca sierpnia roku 1734⁸¹.

Od października 1734 r. obowiązywała już druga rota:

JURAMENTUM

Ja, Józef Grzymała, przysięgam Bogu w Trójcy Świętej Jedynemu, iż żadnym przeciwnym ani wymyślnym sposobem terażniejszej przysięgi mojej nie rozmyślając, przyznaje Naj[j]aśniejszego Króla Jmć Augusta Trzeciego, wolnemi głósy zgodnie obranego i już szczęśliwie ukoronowanego, za Króla Polskiego i Pana Mojego, któremu nie naruszoną wierność zwyczajną według mocy praw posłuszeństwo czynić i oddawać będę. Wprzód przyjętą przeciwność wielu konstytucjami, proklamacją Stanisława i jego osoby, którego Rzeczpospolita według wydania dawnych praw i sejmów przez Radę Główną Warszawską i dwóch sejmów 1717[mi] i [lub et] 1718[vi] roków nie przyjęła i za nieprzyjaciela ojczyzny deklarowała, odstępuję i odrzekam się i wszelkich według chęci jego z tych aktów, jakie się mogą znaleźć, za nic wazę i poniżam, a dobrowolnie bez przymusu przystępując ku generalnej rządów Rzeczypospolitej konfederacji przy dostojeństwie władzy zaczętej i w Krakowie potwierdzonej, którą ochotnie przyjmuję na siebie i utrzymywać wspólnie z Rzeczpospolitą przyrzekam to wszystko, cokolwiek ku zaszczytowi Wiary Świętej Katolickiej Rzymskiej zwierzchności z praw i wolności należy. I jeżeli doznałem tego nieszczęścia przymuszonym być od tych, którzy w Rzeczypospolitej wzbudzili zamieszanie, dlatego ku uspokojeniu wiernie i skutecznie wszelkiemi sposobami według i możliwości mojej wspomagać i o jako najprędzszym uspokojeniu starać się będę. Przeciwno naj[j]aśniejszemu Królowi Naszemu, Panu

⁸¹ ВИМАИВиВС, ф. 2, оп. IIIГФ, д. 541, к. 81–82, 84–84v., 89–89v.

Miłościwemu, Augustowi Trzeciemu, prywatnie i publicznie nigdy żadnym złym umysłem postępować nie myślę i najmniejszej przeciwności w skrytościach serca mego Majestat Jego Królewski obrażającej nie zostawuję. Lecz przy tymże Miłościwym Panu Naszym statecznie obstawać i dopóki naszego życia i imienia stanie bronić i zaszczycać będę, żadnych szkodzących praktyk, faksji i korespondencji czynić nie mam i owszem przeciwko każdemu, kto by tylko chciał przeciwnie co postąpić, jako na Nieprzyjaciela Ojczyzny ku zgubie jego powstanę i w obowiązaniu terażniejszym nieodmiennie tak w szczęściu, jako i przypadku przy pomocy Boskiej nie obawiam się i żadnym respektom i prywatom nie będę nakłoniony dotąd trwać, utrzymywać się będę, póki Rzeczpospolita interne et externe nie uspokoi się. Tak mi, Panie Boże, dopomóż i niewinna męka Chrystusa Pana.
Datt w Włodzimierzu Decembr[is] 1 Anni 1734.

Jako wyżej wyrażonej przysiędze przysięgam i podpisuje się Józef Grzymała mp⁸²

W spuściźnie archiwalnej księcia Hessen-Homburga zachowało się kilkadziesiąt takich poświadczeń złożenia przysięgi podpisanych przez kilkuset szlachciców i mieszczan z Wołynia i Rusi pomiędzy 15 października 1734 r. a 28 stycznia 1735 r., głównie w Łucku (15–26 października 1734 r.), Włodzimierzu (od 5 listopada 1734 r. do 16 stycznia 1735 r.) i Chełmie (26 stycznia 1735 r.). Wśród szlachty, która złożyła indywidualne pisemne deklaracje, byli m.in. kasztelan kijowski Kazimierz Stecki, cześnik braclawski Jan Deszkowski, miecznik braclawski Ignacy Komorowski, sędzia grodzki (?) braclawski Jan Czarnecki, cześnik żytomierski Andrzej Wolski, cześnik trembowelski Marcin Brodowski, podstoli lwowski i starosta tarnogrodzki Jerzy Wieniawski (podpisał się też jako poseł z ziemi chełmskiej i powiatu krasnostawskiego), podczasy chełmski Józef Sługocki, wojski chełmski Adam Suchodolski, regent grodzki chełmski Andrzej Znamierowski, stolnik czernihowski (?) Jerzy Kaletyński⁸³ czy tytułujący się kasztelanem halickim Jan hrabia Kra-

⁸² ВИМАИВНБС, ф. 2, оп. ШГФ, д. 540, к. 3.

⁸³ Jerzy Kaletyński nie występuje w spisach urzędników województwa czernihowskiego sporządzonych przez E. Janasa i W. Kłaczewskiego wśród 12 osób, które mogły na przełomie 1734 i 1735 r. być stolnikami czernihowskim. Powołując się na A. Bonieckiego, wspomniani autorzy stwierdzili, że w XVIII w. nieznany z imienia Kaletyński mógł być stolnikiem, ale owruckim: *Urzędnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. E. Janas i W. Kłaczewski (*Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku, Spisy*, red. A. Gąsiorowski, t. 3, z. 4), Kórnik 2002, nr 107–111, s. 45–46. Jego ojcu Józefowi Krasickiemu herbu Rogala tytuł kasztelana halickiego przyznał K. Niesiecki: *Herbarz Polski Kaspra Niesieckiego S.J.*, t. 5, Lipsk 1840, s. 361.

sicki⁸⁴; a także nieutytułowani szlachcice: Michał Czarnecki, Stefan Darasiewicz, Antoni Grusiecki, Franciszek i Stefan Gostyńscy, Kasper Kozłowski, Łukasz Jerzy Kurowski, Michał Leszczyński, Michał Lipski, Wojciech Lubieniecki, Michał Młodzianowski, Wawrzyniec Mysłowski (niepiśmienny, złożył trzy krzyżyki), Antoni Nowicki, Ludwik Junosza Piaskowski, Stanisław Przygodzki, Piotr Ratyński, Józef Rokicki, Tomasz Pawłowski, Michał Siedlecki, Samuel Wierzbowski, czy Antoni i Michał Zawadzcy⁸⁵. Taką samą formułę stosowano także w „juramentach”, które zaprzysięgała późną jesienią–zimą 1734–1735 r. grupa osób, np. pod sporządzonym 26 stycznia 1735 r., niewątpliwie w Chełmie, swój podpis złożyło 28 szlachciców z ziemi chełmskiej i powiatu krasnostawskiego; a na sporządzonym we Lwowie w lutym 1735 r. podpisało się z imienia i nazwiska za siebie i 40 innych mieszczan 34 rajców i patrycjuszy lwowskich⁸⁶.

Część deklaracji złożenia przysięgi zostało przetłumaczonych na język rosyjski⁸⁷, co świadczy, że książę Hessen-Homburg bardzo uważnie przyglądał się procesowi pacyfikacji społeczeństwa polsko-litewskiego. Nie można wykluczyć, że poprzez swoich podkomendnych wywierał presję na szlachtę i mieszczan, aby składali przysięgi wierności, działając przez to jawnie i zdecydowanie na korzyść Augusta III. Władca ten docenił zasługi Ludwika Gruna i najpierw 25 września 1735 r. wystawił dla niego dyplom z podziękowaniami⁸⁸, a następnie na pożegnalnej audiencji 27 września 1735 r. odznaczył księcia Orderem Orła Białego i obdarował diamentowym pierścieniem⁸⁹.

Przede wszystkim jednak Hessen-Homburg oddał znaczne usługi swojej imperatorowej i Rosji, wywiązując się – może nie nazbyt szybko, ale za to sumiennie – z powierzonego mu zadania opanowania i spacyfikowania

⁸⁴ Chorąży nadworny litewski w latach 1744–1766. Jego ojciec, Józef Krasicki, nie występuje w opracowaniach przez K. Przybosią spisach urzędników województwa ruskiego wśród kasztelanów halicki: *Urzędnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Przyboś (*Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku, Spisy*, red. A. Gąsiorowski, t. 3 z. 1), Kórnik 1987, nr 108–110, s. 45–46.

⁸⁵ ВИМАИВиВС, ф. 2, оп. ШГФ, д. 541, к. 1–45v., 49–55v., 63–63v., 76–77v., 85–88v., 92–92v., 94–86v., 100–127v., 135–154v., 170.

⁸⁶ ВИМАИВиВС, ф. 2, оп. ШГФ, д. 541, к. 56–56v. (mieszczanie lwowscy), 93–93v. (szlachta ziemi chełmskiej); inne 62–62v., 97–97v. (same podpisy), 169–169v.

⁸⁷ Tamże, k. 71.

⁸⁸ РГАДА, ф. 20, оп. 1, д. 99.

⁸⁹ „Gazety Polskie” 1735, nr 73; *Kawalerowie i statuty Orderu Orła Białego...*, s. 163; A. Болонин, *Диаприуш путешествия...*, s. 85.

południowo-wschodnich województw Rzeczypospolitej. Jako dowódca najpierw samodzielnego korpusu operacyjnego, a następnie całości rosyjskich sił interwencyjnych książę potrafił umiejętnie łączyć obowiązki wojskowe z działalnością o charakterze politycznym i towarzyskim. Dobitnie dowodzą tego liczne dokumenty zachowane w jego kancelarii polowej, która jako całość stanowi niezwykle cenne źródło w badaniach nad przebiegiem wojny o sukcesję polską i nad procesem pacyfikacji Rzeczypospolitej w latach 1734–1735.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA RĘKOPIŚMIENNE

Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Radziwiłłów, dz. VI, 80a: *Diariusz Michała Kazimierza Radziwiłła*.

Archiwum Państwowe w Toruniu, Kat. II, dz. I, 4791.

Российский Государственный Архив Древних Актов, Москва (dalej: РГАДА), ф. 20, оп. 1, д. 94.

Санкт-Петербургский государственный музей театрального и музыкального искусства. Библиотека, rękopisy, zespół nieopracowany akt rodzinno-majątkowych z XVIII w. i XIX w. Pałackich Raców, szlachty z województwa trockiego.

Военно-историческом музее артиллерии, инженерных войск и войск связи, Архив, ф. 2: *Канцелярия главна артиллерии и фортификаций 1701–1796 гг.*, оп. ШГФ, д. 539, 540, 541, 542.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego. Wyd. staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego, t. 23: *Lauda wiszeńskie, lwowskie, przemyskie, sanockie 1731–1772*, wyd. A. Prochaska, Lwów 1928; t. 25: *Lauda sejmikowe halickie 1696–1772*, wyd. W. Hejnosz, Lwów 1935.

Архив генерал-фельдцейхмейстера Якова Вилимович Брюса, publ. подг. С.В. Ефимов и Л.К. Маковска, t. 1: *Письма Я.В. Брюса (1704–1705 гг.)*, Санкт-Петербург 2004; t. 2: *Письма Я.В. Брюса (1706 г.)*, Санкт-Петербург 2005; t. 3: *Письма Я.В. Брюса (1707 г.)*, Санкт-Петербург 2006; t. 4: *Письма Я.В. Брюса (1708 г.)*, Санкт-Петербург 2008.

„Gazety Polskie” 1735, nr 26–73; 1736, nr 81.

Миних Б.Х., *Всеподданейшие донесения гр. Миниха*, cz. 1: *Донесения 1736 и 1737 годов*, ред. А.З. Мышлаевского, Санкт-Петербург 1897.

Niesiecki K., *Herbarz Polski Kaspra Niesieckiego S.J.*, t. 5, Lipsk 1840.

Сборник императорского русского исторического общества, t. 108, Юрьевъ 1900; t. 111, Юрьевъ 1901.

LITERATURA

- Amburger E., *Ludwig Gruno prinz von Hessen-Homburg*, [w:] *Neue Deutsche Biographie*, t. 15, Berlin 1987, s. 394
- Бантыш-Каменский Д.Н., 9-й генерал-фельдмаршал князь Василий Владимирович Долгорукий, [w:] *Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов. В 4-х частях. Репринтное воспроизведение издания 1840 года*, Москва 1991, <http://militera.lib.ru/bio/bantysh-kamensky/09.html> [25 kwietnia 2016 r.].
- Бантыш-Каменский Д.Н., 13-й Генералъ-Фельдмаршалъ Лудовикъ-Вильгельмъ, Принцъ Гессенъ-Гомбургский, [w:] *Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов. В 4-х частях. Репринтное воспроизведение издания 1840 года*, Москва 1991, <http://militera.lib.ru/bio/bantysh-kamensky/16.html> [20 kwietnia 2016 r.].
- Бантыш-Каменский Д.Н., *Списки кавалерам российских императорских орденов Св. Андрея Первозванного, Св. Екатерины, Св. Александра Невского и Св. Анны с учреждения до установления в 1797 году орденового капитула*, опрас. П.А. Дружинин, Москва 2005.
- Bańkowski P., *Rękopisy rewindykowane przez Polskę z ZSRR na podstawie traktatu ryskiego i ich dotychczasowe opracowania*, Warszawa 1937.
- Bańkowski P., *Ze studiów nad rękopisami byłej Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu*, Kraków 1937.
- Бринкер А.Г., *Принц Гессен-Гомбургский в России*, „Исторический Вестник” 1893, т. 52, nr 4, s. 169–176.
- Ciesielski T., *Agresja rosyjska na Polskę 1733–1735. Walki na Ukrainie, Podolu i Wołyniu*, [w:] *Trudne sąsiedztwo. Studia z dziejów stosunków polsko-rosyjsko-ukraińskich w XVI–XX wieku*, red. A. Szczepaniak, Toruń 2007, s. 100–130.
- Ciesielski T., *Баявыя дзеянні на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага падчас вайны за польскую спадчыну ў 1733–1735 гг.*, „Arche” 2012, nr 6: *Вайсковая гісторыя Вялікага Княства Літоўскага*, s. 347–371.
- Ciesielski T., *Irlandczyk na służbie carskiej. Piotr Lacy – feldmarszałek i generał-gubernator Inflant*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 3, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2012, s. 227–265.
- Ciesielski T., *Szylling Florian*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 50, Kraków 2014–2015.
- Ciesielski T., *Участие генерал-фельдцейхмейстера Людвига Гессен-Гомбургского в военных действиях на территории Польши в 1734–1736 годах*, [w:] *Война и оружие. Новые исследования и материалы. Труды Пятой Международной научно-практической конференции*, cz. 4, ред. С.В. Ефимов, Санкт-Петербург 2014, s. 333–350.
- Chwalewik E., *Losy zbiorów polskich w Rosyjskiej Bibliotece Publicznej w Leningradzie*, Warszawa 1926.
- Chwalewik E., *Zbiory polskie, archiwa, biblioteki, gabinety, galerje, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie*, Warszawa 1916.
- Чулков Н.П., *Гессенъ-Гомбургский, принцъ Людвигъ-Груно-Вильгельмъ*, [w:] *Русский биографический словарь*, т. 5, Москва 1916, s. 149–151

- Efimov S., *Генерал-фельдцейхмейстер Яков Брюс: потомок шотландских королей во главе российской артиллерии (материалы к биографии)*, [w:] *W służbie obcych monarchów i państw. Mechanizmy karier obcokrajowców w amiach oraz administracji państwowej*, red. T. Ciesielski, Warszawa 2015, s. 95–130.
- The Inventory of Manuscripts from the Żaluzki Library in the Imperial Public Library*, oprac. O.N. Bleskina, N.A. Elagina, K. Kosarzewski, S. Szyller, Warszawa 2013.
- Kawalerowie i statuty Orderu Orła Białego 1705–2008*, red. M. Męclewska, Warszawa 2008.
- [Keith J.A.], *A fragment of a memoir of Field-Marshal James Keith, written by himself, 1714–1734*, ed. T. Constable, Edinburgh 1847.
- Korzeniowski J., *Zapiski z rękopisów Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu i innych bibliotek petersburskich. Sprawozdanie z podróży naukowych odbytych w 1891–1892 i 1907 r.*, Kraków 1910 [Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce, t. 11].
- Курукин И.В., *Эпоха „дворских бурь”: Очерки политической истории послепетровской России, 1725–1762 гг.*, Рязань 2003.
- Lisek A., *Obóz stanisławowski w województwie ruskim w okresie bezkrólewia i wojny o tron polski w latach 1733–1736*, Kraków 2014.
- Lisek A., *Rola Kamieńca Podolskiego dla obozu stanisławowskiego w województwie podolskim w latach 1733–1736*, „Rocznik Przemyski” 2005, z. 4: „Historia”, s. 3–31.
- Манойленко Ю.Е., *Русская артиллерия в первой трети XVIII века диссертация ... кандидата исторических наук*, Санкт-Петербург 2010, <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/459582.html> [30 kwietnia 2016 r.].
- Perłakowski A., *Nad granicą z Portą Osmańską. Twierdza kamieniecka w latach 1733–1735*, [w:] *Rzeczpospolita między okcydentalizmem a orientalizacją. Przestrzeń konfliktów*, red. F. Wolański, R. Kołodziej, Toruń 2009, s. 112–129.
- Половцов А., *Людвиг Груно Вильгельм Гессенгобургский*, [w:] *Сборник биографий кавалергардов*, t. 1: 1724–1762, Санкт-Петербург 1901, s. 220–222.
- Repertorien des Hessischen Staatsarchivs Darmstadt*, Darmstadt 1997, s. 55–57 (Hessen-Homburgisches Hausarchiv).
- Tyszkowski K., *Rewindykowane rękopisy Biblioteki Publicznej w Petersburgu jako materiał badań historycznych*, [w:] *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925*, t. 2: *Protokoły*, Lwów 1927, s. 230–236.
- Urzędnicy województw kijowskiego i czernichowskiego XV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. E. Janas i W. Kłaczewski (*Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku, Spisy*, red. A. Gąsiorowski, t. 3, z. 4), Kórnik 2002.
- Urzędnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Przyboś (*Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku, Spisy*, red. A. Gąsiorowski, t. 3, z. 1), Kórnik 1987.
- Wołoszyn A., *Диариум путешествия принца Людвига фон Гессен-Гомбургского 1735–1736 годов как источник для исследования общественной жизни и менталитета военной элиты*, [w:] *Война и оружие. Новые исследования и материалы. Труды Седьмой Международной научно-практической конференции*, cz. 2, ред. С.В. Ефимов, Санкт-Петербург 2016, s. 75–92.
- Вознесенская И.А., *Архив ландграфа Людвига Гессен-Гомбургского как источник по истории военной элиты 1730-х гг.*, [w:] *Правящие элиты и дворянство России*

- во время и после Петровских реформ (1682–1750), ред. Н. Петрухинцев, Л. Эррен, Москва 2013, s. 213–224.
- Вознесенская И.А., *Архив принца Людвига Гессен-Гомбургского*, [w:] *Война и оружие. Новые исследования и материалы. Международная научно-практическая конференция. 12–14 мая 2010 г.*, cz. 1, ред. С.В. Ефимов, Санкт-Петербург 2010, s. 141–144.
- Вознесенская И.А., *Цифирная азбука 1732 г. данная Людовику Гессен Гомбургскому в Персидский поход*, [w:] *Война и оружие. Новые исследования и материалы Труды Четвертой Международной научно практической конференции 15–17 мая 2013 года*, cz. 1, ред. С.В. Ефимов, Санкт-Петербург 2013, s. 380–383.

Summary

The Archive of Ludwig Gruno Prince of Hesse-Homburg as the Source of Information on the War on the Polish Succession in the Years 1734–1735

The article discusses part of the archival legacy of Ludwig Gruno prince of Hesse-Homburg. Born in 1705, he was one of the youngest sons of Frederick III James, Landgrave of Hesse-Homburg, and spent all his adult life in Russia. He got involved in the military career, achieving the highest military degree of field marshal, and in 1735, he became general *feldcejchmajster* and head of the Main Chancery of the Artillery, thus becoming the commander of the whole Russian artillery. He was many times rewarded for his services, both materially and with the most important Polish and Russian orders. His career was hampered by conflicts with other commanders of the Russian army, and in 1745, his premature death. The prince's archive was divided into 9 sections even before 1750, and distributed among archives and chanceries of the highest administrative bodies of Russia, the Corps of Cadets, and military units, following subject classification. Some materials connected with commanding the artillery, as well as those that were used in military campaigns, remained in the Main Chancery of the Artillery, and until the 19th century were inherited by successive offices supervising the artillery and military engineering troops in Russia, ending up in the archive established at the Museum of Artillery, Engineers and Signal Corps in St. Petersburg. Thanks to this, the so-called march chancery of the prince of Hesse-Homburg from the time when he was commanding the Russian troops in armed conflicts in the Caspian area and the Polish-Lithuanian Commonwealth in the years 1733-1736 has been preserved almost intact. The article briefly describes the whole collection of approx. 1,000 documents divided into 4 archival units (marked ВИМАИВиВС, ф. 2, оп. ШГФ, д. 539,

540, 541, 542), and its significance in the study of the history of the war on the Polish succession. Especially valuable part is documents related to the activity of *sejmiks* in south-eastern voivodeships of the Commonwealth, as well as letters of Polish magnates, nobility, and clergy. They present the course of military activities in Podolia, Volhynia and Ruthenia, the organization and way of collecting war tribute allotted by Russians to provisions for the army, as well as the process of pacifying the area and forcing its residents to recognize August III Wettin as the rightful ruler.